

**PROGRAM PRAC KONSERWATORSKICH
DLA CMENTARZA WOJSKOWEGO
Z CZASÓW I WOJNY ŚWIATOWEJ NR 123
NA WZGÓRZU PUSTKI W ŁUŻNEJ.**

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
w Krakowie
DELEGATURA W NOWYM SĄCZU
ul. Wiśniowieckiego 127
33-300 Nowy Sącz
tel./fax 18 442 84 84

**ZATWIERDZONO
ZE STANOWISKA
KONSERWATORSKIEGO**

Z UPOWAŻNIENIA
Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
w KRAKOWIE

Krysina
mgr Krystyna Menke
Kierownik Delegatury
w Nowym Sączu

OPRACOWAŁ:

mgr Marek Sawicki

M. Sawicki
mgr MAREK SAWICKI
ARTYSTA PLASTYK
KONSERWATOR DZIEŁ SZTUKI
31-116 Kraków, ul. Studencka 7a/6
tel. 12 423-06-34, 606-160-899

KRAKÓW, listopad 2012 r.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI

Dokumentacja historyczna

Autor opracowania: dr Beata K. Nykiel

Konsultacja: Jerzy J. P. Drogomir

Data opracowania: październik-listopad 2012

Literatura i źródła:

1. **Błażewicz Sławomir**, „Działania obronne 3. Armii rosyjskiej w bitwie pod Gorlicami w dniach 2-6 maja 1915 roku”, w: *Małopolska i Podhale w latach wielkiej wojny 1914-1918*, „Prace Komisji Historii Wojskowości” T. IV/I, wyd. Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Nowym Targu, Nowy Targ 2005, s. 187-214.
2. **Błażewicz Sławomir**, „Rosyjska obrona Gorlic w dniu 2 maja 1915 r.”, w: *Znaki Pamięci II – śladami I wojny światowej. Materiały z międzynarodowej konferencji Gorlice 25.10.2008 r.*, Gorlice [2009], s. 64-73.
3. **Bořutová Dana**, *Dušan Samuel Jurkovič*, Bratislava 2009, tu zwłaszcza rozdział V (*Odkaz vojnových čokov*): s. 159-193, w jego ramach podrozdziały: „V Haliči” (s. 160-171) i „Exegimonumentum” (s. 172-193).
4. **Bořutová Dana**, „Pomniki nagrobne projektowane przez Dušana Jurkoviča”, w: *Śmierć – Przestrzeń – Czas – Tożsamość w Europie Środkowej około 1900. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 8-10 grudnia 1996*, red. naukowa Karolina Grodziska i Jacek Purchla, wyd. Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2002, s. 259-272.
5. **Boryczko Emil**, „Architektura cmentarzy wojennych 1914/15 Jana Szczepkowskiego”, *Aura* 1993 nr 11, s. 26-27, przedruk w: Bobulski Stanisław ks., *Nasze cmentarze z I wojny światowej*, wyd. II, Sobolów 1996, s. 133-140.
6. **Broch Rudolf**, **Hauptmann Hans**, *Die Westgalizischen Heldengräber aus den Jahren Weltkrieges 1914-1915*, Herausgegeben vom K.u.K. Militärkommando Krakau, Wien 1918, ss. 1-488, tu s. 149-186 (Okręg IV - Łużna), a zwł. s. 178-180 (cmentarz nr 123), reprint wyd. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1996 oraz wersja polska:
7. **Broch Rudolf**, **Hauptmann Hans**, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914-1915*, przekład filologiczny Henryk Sznytka, opracowanie, wstęp i przypisy Jerzy Drogomir, wyd. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1996, ss. 1-494, tu s. 149-186 (Okręg IV – Łużna) a zwł. s. 178-180 (cmentarz nr 123).
8. **Centek Jarosław**, „Szturm pruskiej gwardii na Staszkówkę 2 maja 1915 r.”, w: *Znaki Pamięci III – Śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji Gorlice 24.10.2009 r.*, Gorlice 2010, s. 82-95.
9. **Chrudzimska-Uhera Katarzyna**, „Austriackie cmentarze I wojny światowej w Galicji autorstwa Jana Szczepkowskiego”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, Warszawa 2002, T. XLVI, z. 3/2001, s. 239-251.
10. **Chrudzimska-Uhera Katarzyna**, *Jan Szczepkowski (188-1964). Życie i twórczość*, wyd. Urząd Miasta Milanówka, Milanówek 2008, ss. 1-150 + il., tu zwł. s. 45-54 (rodz. „Lata I wojny światowej 1914-1918”) oraz katalog ilustracji (IX. Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej, il. IX/1-35) plus obszerna bibliografia (s. 133-145).
11. **Chrudzimska-Uhera Katarzyna**, „O dylematach Polaka, artysty, rzeźbiarza. Jan Szczepkowski – projektant cmentarzy I wojny w Galicji”, w: *Materiały z konferencji Znaki Pamięci IV – w 95 rocznicę Bitwy Gorlickiej*, red. Mirosław Łopata i Kamil Ruszała, Gorlice 2011, s. 45-56.

12. **Chrudzimska-Uhera Katarzyna**, „Twórczość Jana Szczepkowskiego (1878-1964) w latach 1914-1945. Między stylem swojskim, Paryżem i Italią”, w: *Prolegomena. Materiały Spotkania Doktorantów Historii Sztuki Kraków, 13-15 października 2003*, Kraków 2005, s. 147-153.
13. **Drogomir Jerzy**, *Polegli w Galicji Zachodniej. Wykaz poległych, zmarłych i pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, T. 1, Tarnów 1999, ss. 1-684, tu zwł. s. 583- 599 (nr 123 – Łużna [wzgórze Pustki]) plus załącznik z planami.
14. **Duda Oktawian**, *Cmentarze I wojny Światowej w Galicji Zachodniej*, seria „Studia i Materiały. Cmentarze I Wojny Światowej”, T. II, wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1995, ss. 1-505, tu zwł. s. 183-185 (Okręg IV – Łużna), s. 193-196 (nr 123 Łużna-Pustki).
15. **Dziedziak Maciej**, „Niezrealizowane projekty cmentarzy wojennych Dušana Jurkoviča w Beskidzie Niskim”, w: *Znaki Pamięci. Materiały z konferencji Gorlice 27.10.2007 r.*, red. Maciej Dziedziak, Gorlice 2008, s. 27-40.
16. **Forczek-Brataniec Urszula**, Marcin Brataniec, „Cmentarze I wojny światowej pomnik rozproszony w krajobrazie”, w: *Znaki Pamięci. Materiały z konferencji Gorlice 27.10.2007 r.*, Gorlice 2008, red. Maciej Dziedziak, s. 77-84.
17. **Frodyma Roman**, *Cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w rejonie Beskidu Niskiego i Pogórza*, wyd. Komisja Wydawnicza Studenckiego Koła Przewodników Beskidzkich, wyd. II, Warszawa 1989, s. 115-117 (cmentarze nr 122 i 123).
18. **Frodyma Roman**, *Galicyskie cmentarze wojenne. Przewodnik. T. I: Beskid Niski i Pogórze*, Oficyna wydawnicza „Rewasz”, Warszawa-Pruszków 1995, ss. 1-152, tu s. 116-136 (okręg IV – Łużna), zwł. s. 125-128 (Łużna-Pustki nr 123).
19. **Garduła Krzysztof**, Leszek Ogórek, *Śladami I wojny światowej między Rabą a Dunajcem*, wyd. Oddział Akademicki PTTK, Kraków 1988, s. 40-57 (r. II: „Budowa cmentarzy wojennych”).
20. **Klimecki Michał**, *Gorlice 1915*, wyd. Bellona, Warszawa 2009, zwł. s. 94-108.
21. **Mazur Edward**, „O najpiękniej położonym cmentarzu ze spaloną gontyną. 80. Rocznica bitwy pod Gorlicami 1915-1995 (Łużna, maj 1995 r.)”, druk ulotny rozdawany podczas uroczystości, przedruk w: Bobulski Stanisław ks., *Nasze cmentarze z I wojny światowej*, wyd. II, Sobolów 1996, s. 164-170.
22. **Partridge Agnieszka**, *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w Małopolsce*, fotografie Rafał Korzeniowski, wyd. LETTRA-GRAPHIC, Kraków 2005.
23. **Partridge Agnieszka**, „Wybrane zagadnienia symboliki cmentarzy z I wojny na tle europejskich tradycji sepulkralnych”, w: *Znaki Pamięci. Materiały z konferencji Gorlice 27.10.2007 r.*, red. Maciej Dziedziak, Gorlice 2008, s. 69-76.
24. **Pencakowski Paweł**, „Galicyskie cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w opiniach twórców i współczesnych im krytyków”, w: *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 2: *Spółeczeństwo i Gospodarka*, red. J. Chłopecki, H. Madurowicz-Urbańska, Rzeszów 1995, s. 243-254.
25. **Szczepanik Wacław**, „Działania 12. „krakowskiej” Dywizji Piechoty od 28 lipca 1914 r. do 2 maja 1915 r.”, w: *Znaki Pamięci III – śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji Gorlice 24.10.2009 r.*, Gorlice 2010, s. 104-115.
26. **Materiały inwentaryzacyjne** udostępnione przez Urząd Gminy Łużna (1985, 1987).

Materiał ilustracyjny:

Archiwa i kolekcje:

1. **Narodowe Archiwum Cyfrowe:** Zespół Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny - Archiwum Ilustracji →
 sygn. 1-H-34-1 (Korpus oficerski 100 Cieszyńskiego Pułku Piechoty przed bitwą pod Gorlicami, 29 IV 1915 r.)
 sygn. 1-H-34-2 (Cieszyńscy z 100 pułku piechoty w okopach pod Gorlicami, 2 V 1915 r.)

- sygn. 1-H-34-3 (Żołnierze 100 Cieszyńskiego Pułku Piechoty podczas ataku na wzgórze Pustki w bitwie pod Gorlicami, 2 V 1915 r.)
- sygn. 1-H-34-4 (Rosyjski sztab generalny podczas bitwy pod Gorlicami)
- sygn. 1-H-34-7 (Bitwa pod Gorlicami. Generał Tadeusz Jordan Rozwadowski [1. z prawej] ze swoim adiutantem Wojciechem Kossakiem [2. z prawej] na froncie)
- sygn. 1-H-36-1 (Porządkowanie pobojowisk po bitwie pod Gorlicami – dowództwo oddziału porządkującego, 1915 r.),
- sygn. 1-H-36-2 (Porządkowanie pobojowisk po bitwie pod Gorlicami – spisywanie grobów poległych, 1915 r.),
- sygn. 1-U-3956-3 (Łużna Pustki, fragment cmentarza, nagrobki, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3953 (Fragment miejscowości z widocznym kościołem św. Marcina Biskupa, w tle wzgórze Pustki z widoczną gontyną, 1932 r.)
- sygn. 1-U-3954-1 (Łużna Pustki, panorama cmentarza i okolicznych pól i lasów, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3954-2 (Łużna Pustki, kaplica cmentarna od frontu, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3954-3 (Łużna Pustki, fragment cmentarza z górnym tarasem, gontyną i kwaterą węgierską, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3954-4 (Łużna, brama wejściowa, prawdopodobnie cmentarz nr 120 przy drodze do Staszkówki, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3954-5 (Łużna Pustki, fragment cmentarza powyżej górnego tarasu od lewej strony, zgontyną i kwaterą węgierską, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3955-1 (Łużna Pustki, widok ogólny cmentarza i kaplicy cmentarnej, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3955-2 (Łużna Pustki, widok ogólny cmentarza, kwatera austro-węgierska, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3955-3 (Łużna Pustki, Figura Chrystusa dźwigającego krzyż w ołtarzu kaplicy cmentarnej, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3956-1 (Łużna Pustki, kaplica cmentarna od frontu, zbliżenie, 1918-1939 [fot. uszkodzona])
- sygn. 1-U-3956-2 (Łużna Pustki, kaplica cmentarna od frontu, 1918-1939)
- sygn. 1-U-3956-4 (Łużna Pustki, kwatera rosyjska, w tle ogrodzenie, 1918-1939)

2. Zbiory p. Sławomira Dziadzio - Gorlice i okolice na starej pocztówce (<http://www.widokowki.gorlice.pl/index.php?cat=gallery&catId=19>)→

- widok od strony pól na wzgórze Pustki, po lewej stronie widoczna gontyna (fot., lata 20-te XX w.?)
- widok okopów u podnóża wzgórza Pustki, w tle kościół p.w. Św. Marcina Biskupa w Łużnej, fot. 1915 r.)
- żołnierze austro-węgierscy na tle kościoła p.w. Św. Marcina Biskupa w Łużnej, fot. 1915 r.)

Druki (fotografie, szkice i rysunki):

1. **Broch Rudolf, Hauptmann Hans, Die Westgalizischen Heldengräber aus den Jahren Weltkrieges 1914-1915, Herausgegeben vom K.u.K. Militärkommando Krakau, Wien 1918, s. 151 (widok południowego zbocza wzgórza Pustki w trakcie budowy cmentarza, 1916 r.?), s. 179 (proj. J. Szczepkowskiego, widok cmentarza od strony bramy głównej, w tle ściana pomnikowa żołnierzy niemieckich z basteją)**
2. **Chrudzimska-Uhera Katarzyna, Jan Szczepkowski (188-1964). Życie i twórczość, wyd. Urząd Miasta Milanówka, Milanówek 2008, katalog ilustracji (IX. Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej, il. IX/1-35), tu zwł. il. ze zbiorów prywatnych, własność rodziny J. Szczepkowskiego w Milanówku:**
 - IX/18 (Łużna Pustki [1915-1917], rys. tuszem, wym. nieznane, zb. prywatne, repr. R. Uhera) = też, „O dylematach Polaka...”, il. na s. 53 = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 16 na s. 247.
 - IX/19 (Łużna Pustki [1915-1917], rys., 48 x 102 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 18 na s. 247.

- IX/20 (Łużna Pustki [1915-1917], proj. bramy i ogrodzenia 6 I 1917, rys. 54 x 73 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 19 na s. 248.
- IX/21 (Łużna Pustki [1915-1917], proj. bramy 29 VIII 1916, rys. 69 x 88 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 17 na s. 247.
- IX/22 (Łużna Pustki [1915-1917], proj. tarasu [1915-1917], akwarela 43 x 32,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „O dylematach Polaka...”, il. na s. 54 = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 27 na s. 249.
- IX/23 (Łużna Pustki [1915-1917], proj. pomnika centralnego [1915-1917], rys. 71,5 x 52,5 cm, niesygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 21 na s. 248.
- IX/24 (Łużna Pustki [1915-1917], rys. 23,5 x 31,5 cm, niesygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)
- IX/25 (Łużna Pustki, proj. pomnika centralnego 11 XI 1915, rys. 23,5 x 31,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 22 na s. 249.
- IX/26 (Łużna Pustki, proj. pomnika 14 X 1916, rys. 70 x 85 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 24 na s. 249.
- IX/27 (Łużna Pustki, proj. pomnika 21 VIII 1916, rys. 62,5 x 56,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 25 na s. 249.
- IX/28 (Łużna Pustki, proj. pomnika 28 IX 1916, rys. 52,5 x 92 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 26 na s. 249.
- IX/29 (Łużna Pustki, proj. pomnika na cmentarzu żołnierzy rosyjskich 17 VIII 1916, rys. 59,5 x 53,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 23 na s. 249.
- IX/31 (Łużna-Wiatrówki [nr 120], proj. cmentarza [1917], fot. rys. tuszem, wymiary nieznane, sygn., zb. prywatne, repr. R. Uhera)
- IX/32 (Łużna-Wiatrówki [nr 120], proj. cmentarza 10 II 1917, rys. 64,5 x 75,5 cm, zb. prywatne, fot. R. Uhera)
- IX/33 (Łużna [nr 122?], proj. cmentarza 23 I 1917, rys. 63 x 69,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 7 na s. 243.
- IX/34 (Łużna [Pustki], proj. cmentarza b.d., rys. 25 x 33,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera) = też, „Austriackie cmentarze...”, il. 11, s. 244.
3. **Drogomir Jerzy, Polegli w Galicji Zachodniej. Wykaz poległych, zmarłych i pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej**, T. 1, Tarnów 1999, tu s. 559 (a) Łużna Pustki nr 123 – budowa kaplicy wg proj. D. Jurkoviča, ok. r. 1916 i b) kaplica proj. D. Jurkoviča, ok. 1916 r., osoba po prawej stronie to autor projektu)

Wykorzystane fotografie współczesne:

1. Fotografie p. Krzysztofa Garduły (r. 2010)
2. Fotografie własne, autor Beata Nykiel (wrzesień 2012 r.)
3. Fotografie p. Jerzego Drogomira (r. 1984)

Plany:

1. **Drogomir Jerzy, Polegli w Galicji Zachodniej. Wykaz poległych, zmarłych i pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej**, T. 1, Tarnów 1999, tu załączniki nr 1 (wielkoformatowy plan cmentarza Łużna Pustki z zasobu APKr./OGW)

Załącznik nr 1

Spis treści:

Literatura i źródła [s. 1-2]

Materiał ilustracyjny [s. 2-4]

I. Rys historyczny [s. 6-14]

- a) Działania wojenne w rejonie Łużnej [s. 6-7]
- b) Cmentarz wojenny w Łużnej Pustkach na tle innych cmentarzy IV Okręgu (Łużna) [s. 7-8]
- c) c) Działalność Jana Szczepkowskiego w charakterze kierownika artystycznego IV Okręgu (Łużna) [s.8-11]
- d) Liczba i przynależność wojskowa pochowanych na Pustkach żołnierzy [s. 11-14]

II. Koncepcja i architektura cmentarza nr 123 Łużna Pustki[s. 15-46]

- a) Położenie i granice cmentarza [s. 15-16]
- b) Charakterystyka ogólna cmentarza [s. 16-20]
- c) Prace koncepcyjne i budowlane w latach 1916-1918 [s. 20-29]
- d) Dotychczasowe prace rewitalizacyjne i konserwatorskie [s.29]
- e) Elementy wystroju architektonicznego cmentarza:

Ogrodzenie i brama (1)[s. 29-31]

Kwatery (2) [s. 31-32]

Pomnik – sarkofag (3)[s. 32-34]

Pomnik- kolumna (4)[s. 34-35]

Pomnik - krzyż dwuramienny (5)[s. 35-36]

Zespół pomników trójkątnych (6 a, b, c)[s. 36-38]

Pomnik–kolumna (7)[s. 38-39]

Mały taras widokowy (8)[s. 39]

Pomnik – obelisk (9)[s. 39-40]

Taras widokowy (10)[s. 40]

Dwa pomniki – ścięte obeliski (11 a, b) [s. 41-42]

Taras widokowy z krzyżem (12)[s. 42-43]

Kamienno-drewniany pomnik węgierski (13)[s. 43-44]

Dwa pomniki z koroną Św. Stefana (14 a, b)[s. 44-45]

Pozostałości tarasu i kaplicy-gontyny (15)[s. 45-46]

I. Rys historyczny

I - a) Działania wojenne w rejonie Łużnej:

W dniach 2 i 3 maja 1915 r. rejon Łużnej stanowił arenę decydujących dla pierwszej fazy Operacji Gorlickiej zaciętych walk o przełamanie frontu rosyjskiego, które koncentrowały się w pobliżumiejscowości Staszówka (wzgórze nr 437 Mętlówka alias „Patria”) i Łużna (wzgórze nr 449 Pustki). Wchodzące w skład 3. Armii rosyjskiej gen. Radko Dimitrijewa jednostki starty się tu z działającymi wspólnie w ramach 11. Armii niemieckiej wojskami austro-węgierskimi (VI Korpus) i pruskimi. W skład tych pierwszych wchodziła 12. „Krakowska” Dywizja Piechoty <DP> gen. Paula Kestřaneka vel Kestraneka, tj. tworzące ją dwupułkowe brygady - XXIII brygada piechoty gen. Rudolfa Metza von Spondalunga (56. i 100. P.P.) i XXIV gen. Stanisława Puchalskiego (20. i 57. P.P.).

Pododdziały 12. DP opuściły zajmowane wcześniej pozycje w dniu 27 kwietnia t.r. i tego samego dnia wieczorem znalazły się na przedpolach Łużnej gdzie zajęły stanowiska wyjściowe do ataku na wojska rosyjskie, składające się na tym odcinku z pododdziałów 31. DP, wspomaganą przez jednostki z 61. Rezerwowej DP. Rozkaz szturm na samo wzgórze otrzymały tworzące pierwszą linię Wadowicki 56 P.P. płk. Mollinary’ego oraz oddział wydzielony (I batalion i połowa IV batalionu) Cieszyńskiego 100 P.P. ppłk. Pittla. Na prawo od grupy ppłk. Pittla atakować miał III batalion 100 P.P. dowodzony przez mjr. Walthera oraz batalion Nowosądeckiego 20 P.P.¹ Bataliony 57. P.P. jako rezerwa dywizji zajęły pozycję w Szalowej.²

Rankiem 2 maja 1915 r. wysunięte dwielinie okopów rosyjskich w rejonie Pustek zniszczone zostały zakończonym ok. godz. 10.00 przygotowaniem artyleryjskim. Kierował nim dowódca dywizyjnej artylerii w 12. DP gen. Tadeusz Rozwadowski.³ Okopy te sforsowano następnie bez większych strat siłami 56. i 100. P.P. Ogień artyleryjski nie wyrządził jednak znaczących zniszczeń ukrytym w porastającym stosunkowo strome zbocza wzgórza Pustki (446 m n.p.m.) lesie umocnieniom polowym (rowy strzeleckie z liczną obsadą i karabinami maszynowymi, zabezpieczone zasiekami i polami minowymi).⁴ Pozwoliło to Rosjanom z 31. DP na stawienie zaciekłego oporu, który przełamano dopiero około południa po wyczerpującej walce na bagnety.⁵ Tym samym wojska austro-węgierskie i niemieckie

¹ Michał Klimecki, *Gorlice 1915*, Warszawa 2009, s. 103.

² Wacław Szczepanik, „Działania 12. „krakowskiej” Dywizji Piechoty od 28 lipca 1914 r. do 2 maja 1915 r.”, w: *Znaki Pamięci III – śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji Gorlice 24.10.2009 r.*, Gorlice 2010, s. 104-115, zwł. s. 113.

³ Stanowisko komendanta XII Brygady Artylerii w 12 DP objął on w dniu 9 sierpnia 1914 r. W walkach o Pustki zastosował nowy sposób użycia artylerii w postaci tzw. ruchomej zastłony ogniowej, która zastąpiła stosowane wcześniej wielogodzinne ostrzeliwanie pozycji wroga. Obserwując działania artylerii w rejonie Pustek gen. Artur Arz von Straußenburg zauważył iż: „Zjawisko to robi wrażenie czynnego wulkanu” (cyt. za Cz. Odrowąż-Pieniążek, „Działania Artylerii VI Korpusu austriackiego w bitwie pod Gorlicami dnia 2 maja 1915 r.”, „Przegląd Artyleryjski” R. XVI, z. 10, tu s. 1130). Zastosowana przez Rozwadowskiego metoda przyjęła się w niemieckim regulaminie walki jako tzw. *Feuerwalze*, a we francuskim jako *barrageroulant*.

⁴ Na każdy pułk rosyjskiej piechoty przypadła w tym czasie jedna kompania karabinów maszynowych, w liczbie etatowej 8 ciężkich km-ów typu Maxim, wzór 1910. Często umieszczano je 40-50 m za linią bojową, równie często otwierały też ogień w ostatniej chwili, stąd też były trudne do zniszczenia podczas przygotowania artyleryjskiego. Zob. Sławomir Błażewicz, „Rosyjska obrona Gorlic w dniu 2 maja 1915 r.”, w: *Znaki Pamięci II – śladami I wojny światowej. Materiały z międzynarodowej konferencji Gorlice 25.10.2008 r.*, Gorlice [2009], s. 64-73, tu s. 64 i przyp. 8.

⁵ Meldunek o zdobyciu pozycji rosyjskich w rejonie Łużnej dowództwo c. k. VI Korpusu przekazało o godz. 13.05. Zob. Jarosław Centek, „Szturm pruskiej gwardii na Staszówkę 2 maja 1915 r.”, w: *Znaki Pamięci III – śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji Gorlice 24.10.2009 r.*, Gorlice 2010, s. 82-95, tu s. 89 i przyp. 88.

zdobycie kluczowego dla przełamania frontu wzgórza okupić musiały ogromnymi stratami w ludziach, w wypadku samej 12. DP sięgającymi blisko 900 żołnierzy.

Żołnierze 100 Cieszyńskiego Pułku Piechoty podczas ataku na wzgórze Pustki, 2 V 1915 (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-H-34-3)

I - b) Cmentarz wojenny w Łuźnej Pustkach na tle innych cmentarzy IV Okręgu (Łuźna).

Po zakończeniu majowych walk r. 1915 tereny na wschód od rzeki Białej, oddzielającej Pogórze Ciężkowickie od Pogórza Rożnowskiego pokryte były równomiernie żołnierskimi mogiłami. Jeszcze w tym samym roku w listopadzie powołano do życia w Krakowie Oddział Grobów Wojennych C. i K. Komendatury Wojskowej (*K. u. K. Militärkommando Krakau, Kriegsgräberabteilung*; dalej jako OGW), którego zadaniem było najpierw uporządkowanie pól bitewnych, a następnie zaprojektowanie, budowa i opieka nad cmentarzami wojennymi w Galicji Zachodniej. W latach 1916-18 oddział ten oprócz wydzielonego obszaru Twierdzy Kraków, w którym utworzono 22 cmentarze, doprowadził do powstania w sumie 400 cmentarzy wojennych, funkcjonujących w ramach dziesięciu okręgów cmentarnych (378 cmentarzy w Galicji Zachodniej). Jednym z nich był Okręg IV (Łuźna), obejmujący część dawnych powiatów gorlickiego i tarnowskiego, a obecnie w całości znajdujący się w Województwie Małopolskim.

W ramach tego okręgu wzniesiono w sumie 27 cmentarzy wojennych o numeracji od 112 do 125 i od 131 do 143, których łączna powierzchnia stanowić miała wg szacunków Oktawiana Dudy $\frac{1}{5}$ powierzchni (ok. 53 600 m²) wszystkich nekropolii wojennych Galicji Zachodniej.⁶ Ze względu na kluczowy dla linii frontu i niezwykle zacięty przebieg walk o charakterze głównie pozycyjnym kilka spośród tutejszych cmentarzy zaliczyć należy do dużych (każdy o powierzchni znacznie przekraczającej 1000 m²). Założeniem kierownictwa Okręgu IV było, na ile to tylko możliwe, pozostawienie mogił w ich pierwotnym położeniu. Stąd też m.in. cmentarze nr 122 i 123 powstały w bezpośrednim sąsiedztwie pola walki.

Wedle opartych o spisy poległych obliczeń J. Drogomira pochowano tu ogółem 7554 żołnierzy, z czego 3418 z armii austro-węgierskiej, 3025 z rosyjskiej i 1111 z niemieckiej. Wbrew twierdzeniom niektórych opracowań, że większość z pochowanych na terenie łuźniańskiego okręgu to Niemcy, wspomniana liczba poległych daje zaledwie 14.7 % w skali

⁶Oktawian Duda, *Cmentarze I wojny Światowej w Galicji Zachodniej*, seria „Studia i Materiały. Cmentarze I Wojny Światowej”, T. II, wyd. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1995, s. 183-185 (Okręg IV – Łuźna).

okręgu.⁷ Znacząca część tych ostatnich reprezentuje Pruski Korpus Gwardii gen. barona von Plettenberga, w tym zdziesiątkowaną na wzgórzach Staszkówki 2. Dywizję Grenadierów Gwardii (m.in. jej elitarny 1. Pułk, znany jako regiment Alexandra). Pod względem przynależności armijnej i wyznaniowej pochowani na terenie Okręgu IV żołnierze reprezentują zatem wszystkie strony walczące i różne wyznania. Przy czym część cmentarzy obejmuje tylko mogiły poległych z jednej lub dwu armii, bądź też z jednej armii, ale różnych wyznań.⁸

Stosunkowo urozmaicony, choć niekiedy niespójny koncepcyjnie, wachlarz zastosowanych tu rozwiązań artystycznych wynikał m.in. ze zmian na stanowisku kierownika artystycznego okręgu IV (zob. kolejny podrozdział), jak również z ingerencji niemieckich władz wojskowych w prace projektowe na tych cmentarzach, gdzie pochowani zostali pruscy żołnierze. Wiele z cmentarzy ma więc swój indywidualny charakter wynikający nie tylko z odmienności stylistycznych ich projektantów, ale z łączenia monumentalnych rozwiązań w stylu „pruskim” zeskromnymi, niemal filigranowymi drewnianymi konstrukcjami typowymi dla aktywnych tuprekursorów stylów narodowych – Jana Szczepkowskiego i Dušana Jurkoviča. Ów synkretyzm rozwiązań w pełni uwiidocznia się na przykładzie założenia cmentarnego w Łuźnej Pustkach.

Jak napisali w swej monumentalnej monografii twórcy i kronikarze działalności krakowskiego *Kriegsgräberabteilung* mjr Rudolf Broch (dowódca OGW) i kpt. Hans Hauptmann (jego zastępca): „Góra Pustki koło Łuźnej – w tych słowach zawiera się znaczenie obszaru określanego jako Okręg IV”. Nekropolia ta ma nie tylko unikalny walor symboliczny i artystyczny jest również największym cmentarzem wojennym zarówno w skali okręgu⁹, jak i całego obszaru objętego działaniami OGW.

Porządkowanie poboju pod Gorlicami - dowództwo oddziału porządkującego (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn. 1-H-36-1)

Porządkowanie poboju pod Gorlicami - dowództwo oddziału porządkującego (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn. 1-H-36-1)

I – c) Działalność Jana Szczepkowskiego w charakterze kierownika artystycznego IV Okręgu (Łuźna).

⁷ Przykładowo wedle szacunków tegoż autora w okręgu IX (Bochnia) odsetek poległych tam pruskich żołnierzy wynosi 19.4 %.

⁸ Przykładowo na cmentarzach nr 119 w Staszówce i nr 122 w Łuźnej – wyłącznie polegli z armii rosyjskiej oraz nr 132 w Bobowej – wyłącznie polegli z armii austro-węgierskiej wyznania mojżeszowego.

⁹ W grupie cmentarzy dużych obok Pustek wymienić należy również nekropolie: nr 114 – Rzepiennik Strzyżewski, nr 118 – Staszówka, nr 120 – Łuźna, nr 124 – Mszanka, nr 125 – Zagórzany, nr 140 – Tursko i nr 143 – Ostrusza.

Do krakowskiego *Kriegsgräberabteilung* artysta rzeźbiarz w randze porucznika Jan Szczepkowski (w źródłach austriackich pisany jako Johann Ritter von Szczepkowski) trafił z jednostki frontowej. Na skutek ciężkiej rany odniesionej w maju 1915 r. w trakcie walk nad Nidą zraniony został za niezdolnego do służby czynnej.¹⁰ Z powołaniem do życia w listopadzie tego samego roku OGW związany był do 1 lipca 1917 r. Od 1 grudnia 1915 do 3 stycznia 1916 r. pełnił w nim funkcję komendanta IV Oddziału Uprzątnięcia Pól Bitewnych/Oczyszczania Pobojowisk oraz kierownika artystycznego IV Okręgu Cmentarnego Łużna.¹¹ Przy czym stanowisko kierownika artystycznego IV Okręgu zajmował formalnie od 1 grudnia 1915 do 3 lutego 1916, kiedy to przeniesiony został do innej komórki OGW.

Co ciekawe w świetle korespondencji urzędowej w strukturach OGW występował nie jako rzeźbiarz ale architekt. Jak słusznie podejrzewa jego biografka dr Katarzyna Chrudzimska-Uhera, przy pełnej obsadzie etatów rzeźbiarskich rozwiązaniem akceptowalnym dla obu stron było wypełnienia wakatu na stanowisku architekta. W związku z przydziałem do Okręgu IV już jesienią 1915 r. Szczepkowski znalazł się w Ciężkowicach, skąd nadzorował prace przy porządkowaniu poboju. Na początku r. 1916 przyjechał do Krakowa gdzie przez kilka miesięcy pracował w atelier przy ul. Karmelickiej 57. Do Ciężkowic powrócił latem r. 1916 by do lipca 1917 r. nadzorować prace przy budowie cmentarzy.¹² W r. 1917 za działalność w ramach OGW otrzymał austriacki Krzyż złoty z Koroną, który bez wahania oddał na rzecz formujących się Legionów Polskich.

Jan Szczepkowski jest projektantem większości spośród założeń cmentarnych zrealizowanych na terenie podległego mu okręgu. Znaczący twórczości artysty K. Chrudzimska-Uhera za jego autorskie projekty uznaje poza wszelką wątpliwością następujące cmentarze: nr 112 Rożnowice, nr 113 Olszyny, nr 114 Rzepiennik Strzyżewski, nr 115 [projekt z 30 VI 1916] Rzepiennik Marciszewski, nr 117 i 119 Staszówka [projekty od 19 V 1916 do 23 II 1917], nr 120 Łużna [projekt z 10 II 1917], nr 121 Biesna [projekty z 10 i 15 II 1917], nr 122 Łużna [projekty od 10 II do 23 III 1917], nr 123 Łużna-Pustki, nr 131 Stróże Wyżne, nr 133 Bobowa [projekty z 25 i 27 III 1917], nr 134 [projekt z 21 IV 1917] Siedliska nr 135 i 136 Zborowice, nr 137 [projekty od 20 VI do 9 IX 1916], nr 139 [projekt z 5 i 15 I 1917] Tursko-Łosie, 141 Ciężkowice, nr 138 Bogoniowice [projekty powstałe od 3 VI do 20 XII 1916], nr 142 [projekt z 17 IV 1916] i 143 [3 IV 1917] Ostrusza.¹³ Do grupy niezrealizowanych autorskich projektów Szczepkowskiego wspomniana badaczka zaliczyła następujące cmentarze: nr 112 [proj. niedatowany] Rożnowice, nr 135 [projekty z 13 XII 1916 i 13 III 1917] Zborowice, nr 140

¹⁰ Zmobilizowany latem 1914 r. (zapewne pod koniec lipca) trafił do *K. u. K. Landsturmbezirkskommando nr 16 Krakau in Botenwald*. Służąc w tej jednostce z dniem 1 marca 1915 r. uzyskał rangę porucznika. Zob. Katarzyna Chrudzimska-Uhera, „O dylematach Polaka, artysty, rzeźbiarza. Jan Szczepkowski – projektant cmentarzy I wojny w Galicji”, w: *Materiały z konferencji Znaki Pamięci IV – w 95 rocznicę Bitwy Gorlickiej*, Gorlice 2011, s. 45-56, tu s. 47. Por. przyp. 11 i 12.

¹¹ Urodzony w r. 1878 w Stanisławowie, zmarły w r. 1964 w Milanówku, syn urzędnika C.K. Kolei żelaznych, absolwent Szkoły Przemysłu Drzewnego w Zakopanem i wydziału rzeźby krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych (uczeń Alfreda Dauna i Konstantego Laszczki), członek Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana i Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka”. Po r. 1917 zamieszkał w Warszawie. Zob. biogram w *Polskim słowniku biograficznym*, Warszawa-Kraków 2011, t. 47, s. 377-381 (autorka Katarzyna Chrudzimska-Uhera).

¹² Zob. też, „O dylematach Polaka...” s. 47 przyp. 1 oraz też, *Jan Szczepkowski (1878-1964). Życie i twórczość*, wyd. Urząd Miasta Milanówka, Milanówek 2008, s. 45-54, tu zvl. s. 45.

¹³ Zob. Katarzyna Chrudzimska-Uhera, „O dylematach Polaka...”, s. 52 przyp. 1 i przyp. 29 oraz też, *Austriackie cmentarze I wojny światowej w Galicji autorstwa Jana Szczepkowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, Warszawa 2002, T. XLVI, z. 3/2001, s. 239-251, tu zvl. s. 240-241 oraz też, *Jan Szczepkowski (1878-1964)*, tu s. 48 i przyp. 24. Żona Szczepkowskiego, Maria z Morozowiczów twierdzi, że zaprojektował i zrealizował ok. 30 cmentarzy (zob. Maria z Morozowiczów Szczepkowska, *Z lotu ptaka. Wspomnienia*, wyd. PIW, Warszawa 1968, s. 205). W Archiwum Państwowym w Krakowie w zespole OGW zachowała się część projektu Szczepkowskiego dla cmentarza nr 141, dobiegającego jednak do ostatecznie zrealizowanej koncepcji. (Informacja J. Drogomira).

[projekt ze I 1917] Tursko-Zapotocze, nr 141 [projekty od 5 VII 1916 do II 1917] Rakutowa. Szczepkowski wykonał także wstępne szkice do założeń w: Stróżach (nr 131) i Zborowicach (nr 136 „im walde”).¹⁴

Wszystkie zidentyfikowane przez nią szkice i rysunki projektowe znajdują się aktualnie w zbiorach prywatnych (rodzina artysty z Milanówka). Projektując cmentarze sięgał Szczepkowski po formy klasycystyczne i historyzujące, wzbogacając je inspiracjami zaczerpniętymi ze sztuki rodzimej, zwłaszcza ludowego budownictwa i motywów zdobniczych, ze szczególnym naciskiem na rodzący się wówczas styl zakopiański. Warto też dodać, że pracując dla OGW Szczepkowski zaprojektował trzy typy żeliwnych krzyży, które stosowane były w niemal wszystkich okręgach.¹⁵

Prześledzenie szczegółów działalności por. Szczepkowskiego na tym odcinku nastrocza jednak sporo trudności. Brak informacji w zasobie OGW splota się bowiem ze swoistą autocenzurą artysty, który niezbyt chętnie upowszechniał wiadomości o tym epizodzie swojej działalności. Stało się tak zapewne głównie ze względu na powszechną w polskich kręgach artystycznych krytykę poczynań austriackich władz wojskowych w zakresie upamiętniania galicyjskich pól bitewnych i budowy cmentarzy, preferujących rozwiązania z natury rzeczy unifikacyjne, a pod względem artystycznym bliższe duchowi austriacko-niemieckiemu.¹⁶ Choć już współcześnie (1916), pełniący obowiązki Konserwatora Galicji Zachodniej Tadeusz Szydłowski, zauważał, że na tle pozostałych realizacji OGW projekty cmentarne Szczepkowskiego wyróżniały się korzystnie prostotą i naturalnością, doskonale wpisując się w lokalny krajobraz i przyrodę.¹⁷

Odwolanie Szczepkowskiego po ponad roku prac projektowych i realizacyjnych na terenie IV Okręgu spowodowało, że część jego autorskich projektów dokończonych zostało już pod kierunkiem jego następców¹⁸ przez innych artystów z kręgu OGW. Przede wszystkim wymienić tu należy cmentarz nr 123 w Łużnej Pustkach (kaplica - gontyna i część pomników) ukończony przez prekursora słowackiego stylu narodowego, architekta ze szkoły wiedeńskiej Dušana Jurkoviča, cmentarz nr 124 w Mszance, zaaranżowany ostatecznie wedle koncepcji kierownika artystycznego Okręgu III (Gorlice), austriackiego inżyniera Hansa Mayra, czy też zaprojektowane przez jego rodaka Antona Müllera cmentarze nr 116 w Staszówce-Dawidówce, nr 118 w Staszówce¹⁹, nr 125 w Zagórzanach oraz nr 135 i 126 w

¹⁴ Taż, „O dylematach Polaka...”, s. 52 przyp. 33 i taż, *Jan Szczepkowski (1878-1964)*, s. 48 i przyp. 28. Roman Frodyma przypisuje Szczepkowskiemu również projekt cmentarza nr 139 w Tursku, tymczasem wedle Oktawiana Dudy autorem projektu tego cmentarza był kpt. Karl Schölich.

¹⁵ Wedle wykazu austriackiego są to typy f, i oraz g (zob. J. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej...*, t. I, s. 120) odpowiadające w katalogu autorstwa J. Drogomira (tamże, s. 122) typom F, Φ oraz Σ wraz z ich pochodnymi (bez ramki na tabliczkę typy G, Γ oraz Ξ), do których zaprojektował również cokoły (m.in. zastosowane na cmentarzu nr 122 Łużna). O krzyżach projektu J. Szczepkowskiego zob. też Agnieszka Partridge, *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w Małopolsce*, Kraków 2005, s. 172.

¹⁶ Np. teksty Katarzyny Chrudzimskiej-Uhery, zob. przyp. 11 i 12. Por. też Paweł Pencakowski, „Galicyjskie cmentarze wojenne z lat 1914-1918 w opiniach twórców i współczesnych im krytyków”, w: *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 2: *Spółeczeństwo i Gospodarka*, red. J. Chłopecki, H. Madurowicz-Urbańska, Rzeszów 1995, s. 246.

¹⁷ Chodzi tu o katalog *Nagrobki*, opublikowany w r. 1916 staraniem Towarzystwa „Polska Sztuka Stosowana”, którego Szczepkowski był członkiem. Publikacja ta prezentowała materiał nadesłany na konkurs ogłoszony przez towarzystwo oraz Muzeum Techniczno-Przemysłowe w Krakowie. Tamże, s. 5.

¹⁸ Byli nimi kolejno: por. August Kozlik (2 marca 1916 – 13 grudnia 1916), por. Max Glogar (13 grudnia 1916 – 3 maja 1917) i kpt. Johann Andersch (3 maja 1917 – 30 listopada 1917).

¹⁹ Zaprojektowany na ten cmentarz pomnik Müllera zaczęto ostatecznie montować na cmentarzu nr 200 (Tarnów Chyszów), gdzie stoi dolna jego część. Informacja J. Drogomira.

Zborowicach.²⁰ W przypadku cmentarza nr 118 w Staszówce oryginalna koncepcja A. Müllera doczekała się również „pruskiego” aneksu w postaci monumentalnego centralnego pomnika z pylonami.²¹

I – d) Liczba i przynależność wojskowa pochowanych na Pustkach żołnierzy:

Pochowani na wzgórzu Pustki żołnierze nie są wyłącznie poległymi naskutek kluczowych dla losów Ofensywy Gorlickiej walk na początku maja 1915 r. Najstarsze i stosunkowo nieliczne z wymienionych w spisach poległych pochówków datowane są bowiem na grudzień r. 1914 i początek 1915. Znakomita większość spoczywających na Pustkach zginęła jednak w toku majowych walk 1915 r.

Najpełniejszą jak dotąd listę pochowanych na cmentarzu nr 123, zweryfikowaną w oparciu o znajdujące się w zbiorze OGWspisy, opracował J. Drogomir, który po stronie austriackiej dopisał jeszcze trzy dodatkowe nazwiska.²² Pochowanych tu zostało w sumie 1200 (wg J. Drogomira 1204) żołnierzy w 829 grobach pojedynczych (*Einzelgräber*) i 48 mogiłach rzędowych (*Reihengräber*)²³ oznaczonych numerami od 1 do 875. Kwatery podzielono wg przynależności armijnej: 909 żołnierzy austro-węgierskich (wg J. Drogomira 912), w grobach od nr 1 do 692, 65 żołnierzy armii niemieckiej w grobach od nr 693 do 757 i 212 (wg J. Drogomira 227) żołnierzy armii rosyjskiej, w grobach od nr 758 do 875.

W wypadku 555 poległych nie udało się rozpoznać ich jednostkowej przynależności (wg tegoż autora). Kwatere z grobami tych ostatnich znaczył obelisk z następującym napisem w jęz. niemieckim: *Im Leben getreunt/ Im Tode vereint/ kein Name s'ienent/ Freund und Feind/ Was sie waren und galten/ Verblich und Schwand/ Daß sie Treue gehalten/ Das hat Bestand*. W przekładzie. H. Sznytka brzmi ona: „W życiu rozdzieleni/ Śmiercią połączeni/ Nikt nie zna ich imienia/ Przyjaciele i wrogowie./ Kim byli, co znaczyli,/ Zgasło, minęło/ Jedno pozostało pewne:/ Ich wierność”.²⁴

Jeśli chodzi o poległych po stronie Austro-Węgier są to przede wszystkim żołnierze z jednostek wchodzących w skład 12. „krakowskiej” DP (12. *Infanterietruppendivision*).²⁵ Wśród

²⁰ Ten ostatni błędnie przypisany Szczepkowskiemu przez Emila Boryczkę. Zob. tenże, „Architektura cmentarzy wojennych 1914/15 Jana Szczepkowskiego”, *Aura* 1993 nr 11, s. 26-27, przedruk w: Bobulski Stanisław ks., *Nasze cmentarze z I wojny światowej*, wyd. II, Sobolów 1996, s. 133-140, tu s. 136.

²¹ W związku z dominującą liczbą poległych z armii pruskiej jego projekt powierzono na żądanie strony niemieckiej nie związanemu z OGW znanemu wykładowcy berlińskich uczelni artystycznych, rzeźbiarzowi i medalierowi prof. Hermannowi Kurtowi Hosaeusowi (1875-1958).

²² Opublikowana ona została w formie tabeli w r. 1999 w t. 1 jego *opus magnum* tj. *Polegli w Galicji Zachodniej. Wykaz poległych, zmarłych i pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, s. 583-598.

²³ Wg Brocha i Hauptmanna w 46 grobach rzędowych. Groby te były grobami o określonej długości, w których układano numerowane zwłoki w ustalonej kolejności, nie zwracając uwagi na fakt, czy zwłoki były znane z nazwiska czy też nie. Często na grobach takich stawiano skośnie ścięte elementy z numerami bądź też przybijano na tylnych stronach nagrobków cynkowe tabliczki z takimiż numerami. Zabieg ten pozwalał na ekshumowanie z grobu dowolnych zwłok. Istotna w tym wypadku była przynależność pułkowa, a nie armijna. Informacja J. Drogomira.

²⁴ Tłumaczenia części inskrypcji na język polski za polskim przekładem dzieła R. Brocha i H. Hauptmanna w przekładzie filologicznym H. Sznytka najlepiej oddającym ich sens. Zob. Rudolf Broch, Hans Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914-1915*, przekład filologiczny Henryk Sznytka, opracowanie, wstęp i przypisy Jerzy Drogomir, Tarnów 1996, s. 180.

²⁵ Dywizja ta przed r. 1914 należała organizacyjnie do Dowództwa Korpusu nr I w Krakowie, w r. 1914 jej dowódcą był FML Paul Kestranek. Od końca grudnia 1914 r. 12. DP została przeniesiona z 1. do 4. Armii arcyksięcia Józefa Ferdynanda, gdzie wspólnie z 39. DP Honvedu tworzyła VI Korpus gen. Artura Arza von Straußenburga. Od końca kwietnia 1915 r. w związku z przygotowaniami do przełamania frontu rosyjskiego VI Korpus, jako jedyny spośród austro-węgierskich jednostek został przeniesiony do 11. Armii

nich najliczniej reprezentowaną grupę stanowią przedstawiciele tzw. „galicyjskich” pułków piechoty, stacjonujących i czerpiących uzupełnienia głównie w Galicji, które rzucone do szturm na rosyjskie pozycje najbardziej wykrwawiły się podczas walk o wzgórze. Chodzi tu o żołnierzy z dwóch brygad tej dywizji, XXIII: I. R. 56 (Wadowice, cztery bataliony; dowódca płk Antoni Madziara) – 158 oraz I.R. 100 (Cieszyn, trzy bataliony; dowódca płk Franciszek K. Latnik) – 81 poległych, i XXIV: I.R. 20 (Nowy Sącz, trzy bataliony; dowódca ppłk Alois v. Hoffman) – 108 oraz I.R. 57 (Bochnia, trzy bataliony; dowódca płk Juliusz Bijak) – 96 (napis na pomniku) lub 97 poległych (spisy).²⁶ Wśród pochowanych na Pustkach jest również 28 żołnierzy 3. pułku piechoty (*Infanterie Regiment*) <I. R.>: 3, którego dwa baony walczyły w składzie XXIII brygady.²⁷

Korpus oficerski 100 Cieszyńskiego Pułku Piechoty przed bitwą pod Gorlicami (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-H-34-1)

Pozostałe reprezentowane na tym cmentarzu jednostki austro-węgierskie można także odtworzyć w oparciu o opracowane przez J. Drogomira spisy poległych. Przy czym przynależność pułkowa 81 żołnierzy jest wątpliwa i przypisana jednocześnie do jednej z trzech jednostek, a mianowicie 17. baonu strzelców polnych, albo jednego z pułków strzelców landwery (33. lub 34.). Autorom spisów poległych nie udało się zidentyfikować jednostek bojowych 175 austro-węgierskich żołnierzy, choć nazwiska części z nich są znane, a jedna z mogił jest prawdopodobnie pusta (nr 311).

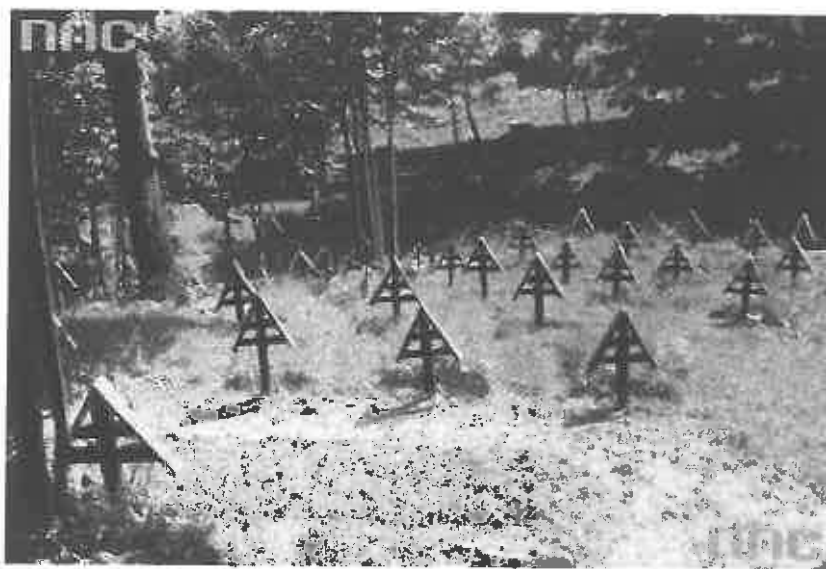
niemieckiej gen. Augusta von Mackensena. Działania 12. DP na froncie galicyjskim szczegółowo przedstawia Wacław Szczepanik. Zob. tenże, „Działania 12. „krakowskiej” Dywizji Piechoty od 28 lipca 1914 r. do 2 maja 1915 r.” w: *Znaki Pamięci III – śladami I wojny światowej. Materiały z konferencji Gorlice 24.10.2009 r.*, Gorlice 2010, s. 104-115, zwł. s. 113.

²⁶ Wg spisu poległych zamieszczonego w pracy J. Drogomira, było to odpowiednio następujące numery grobów: K. u. k. 20 *Infanterie Regiment*<IR>: 304-310, 324-380, 528, 540, 684, K. u. K. 56 *Infanterie Regiment*<IR>: 66, 172-179, 181-187, 193-196, 205, 210-225, 228-238, 240-245, 247-253, 255-268, 270-272, 386, 587, 596, 643), K. u. K. 57 *Infanterie Regiment*<IR>: 103-127, 132, 136, 138-144, 148-171, 200, 202-203, 318-320, 382, 449, 459, 482, 496, 503-505, 515, 567-571, 578, 580-585, 589, 609, 614-615, 661) i K. u. K. 100 *Infanterie Regiment*<IR>: 180, 188, 190, 381, 384, 389-392, 394-399, 401, 403-427 [w tym jeden przeniesiony z 100 do IR 99 nr 417], 429-431, 433-435, 437-445, 467, 495, 541, 612, 659, 681).

²⁷ Jeśli chodzi o skład narodowościowy tych jednostek przyjmuje się w ich szeregach następujący odsetek żołnierzy polskiego pochodzenia: I. R. 20 – 86 %, I. R. 56 – 88%, I. R. 57 – 91% oraz I. R. 100 – 37%. Na Pustkach pochowano ogółem 417 poległych ze wspomnianych pułków co daje 45,7 % ogółu pochowanych tu żołnierzy armii austro-węgierskiej, z czego Polacy stanowią 36,2 %. Obliczenia J. Drogomira.

W przypadku wojsk niemieckich polegli pochodzili z jednostek wchodzących w skład 11. Armii, a konkretnie 81. Brygady Rezerwowej Piechoty (*81. Reserve-Infanterie-Brigade*)²⁸ oraz trzech kompanii pionierów, z których dwie pierwsze, tj.: *Reserve-Pionier-Kompanie* <R.P.K.> 84 (2 osoby) i *Reserve-Pionier-Kompanie* <R.P.K.> 85 (7) należały do 81. Rezerwowej Brygady Artylerii Polowej (*81. Reserve-Feldartillerie-Brigade*)²⁹.

Jeśli chodzi o żołnierzy armii rosyjskiej odnotowane w spisach nazwy pułków wskazują, że część spośród ponad dwustu tu pochowanych należała do pułków piechoty: nr 121 (zidentyfikowanych odpowiednio 3 żołnierzy), nr 123 (1) i nr 244 (1). Ze sporą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że polegli z tych pułków są na cmentarzu licznie reprezentowani niż na to wskazują pojedyncze dane.³⁰ Bez wątpienia wszyscy należeli do jednostek wchodzących wówczas w skład 3. Armii gen. Radko Dmitriewa, która w dniach 2-6 maja 1915 r. prowadziła na tym terenie działania obronne, przede wszystkim zaś do broniącej Pustek 31. DP, wspomaganej przez jednostki z 61. Rezerwowej DP. Wymienione w spisach poległych trzy pułki to: 121 penzeński, 123 kozłowski i 244 krasnystawski (trzy kompanie tego pułku broniły Gorlic) wchodzące w skład 61. Rezerwowej DP.³¹

Kwaterna rosyjska, w tle ogrodzenie, 1918-1939 (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: KoncERN Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-U-3956-4)

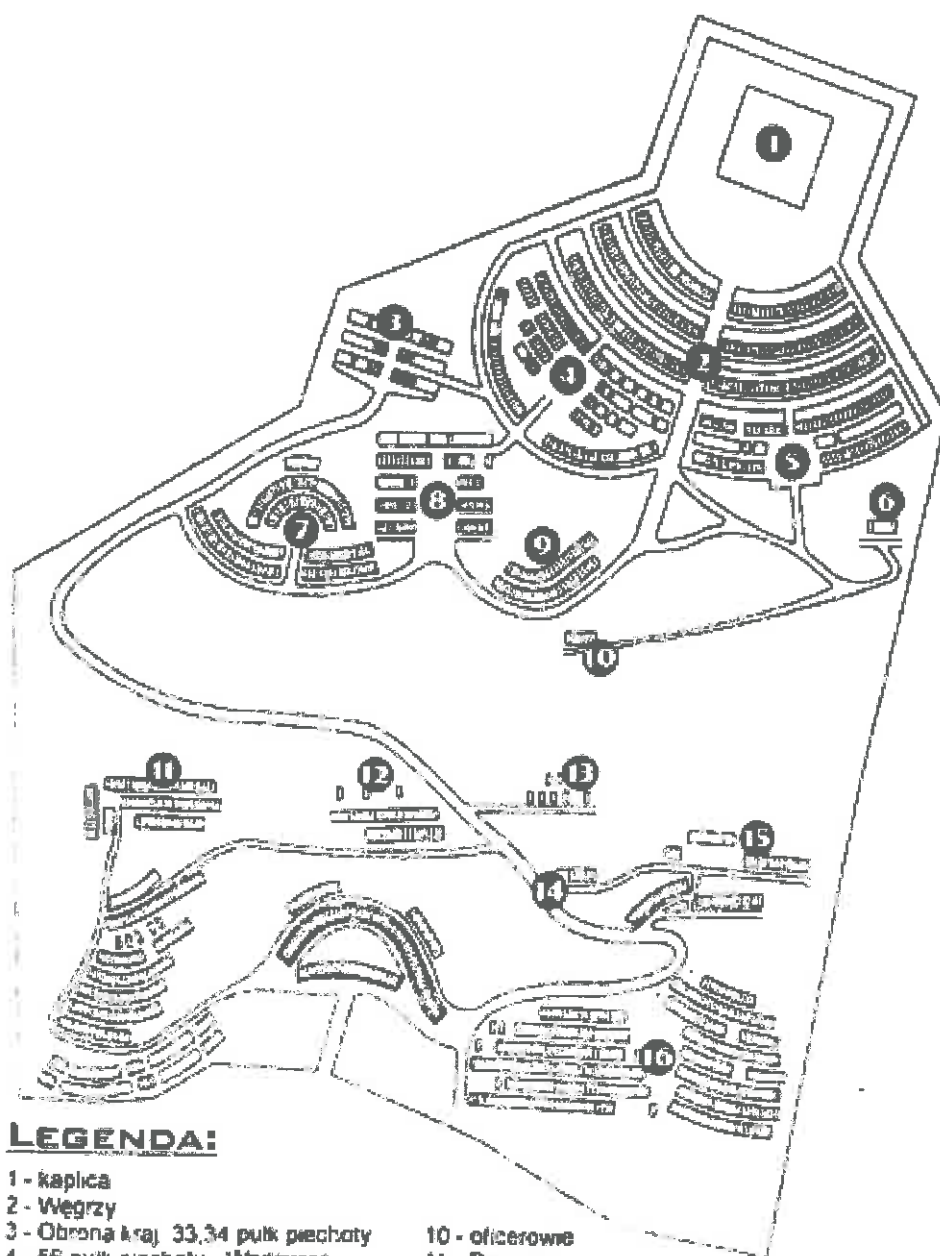
Sumarycznie rozmieszczenie omówionych tu mogił i kwater przedstawia zamieszczony poniżej plan.

²⁸ *Preußische Reserve-Infanterie Regiment* <P.R.I.P.> 267 (4 osoby), *Preußische Reserve-Infanterie Regiment* <P. R. I. R.> 268 (10 osób) i *Preußische Reserve-Infanterie Regiment* <P. R. I. R.> 269 (40 żołnierzy).

²⁹ Ponadto jeden z żołnierzy reprezentował *Reserve-Pionier-Kompanie* <R.P.K.> 86, a przynależności i nazwiska kolejnego nie rozpoznano.

³⁰ Tak czy inaczej zaledwie w wypadku sześciu spośród rosyjskich żołnierzy udało się ustalić ich nazwiska.

³¹ Zob. Sławomir Błażewicz, „Działania obronne 3. Armii rosyjskiej w bitwie pod Gorlicami w dniach 2-6 maja 1915 roku”, w: *Małopolska i Podhale w latach wielkiej wojny 1914-1918*, „Prace Komisji Historii Wojskowości” T. IV/I, Nowy Targ 2005, s. 189 przyp. 13.

LEGENDA:

1 - kaplica	10 - oficerowie
2 - Węgrzy	11 - Rosjanie
3 - Obrona kraj 33,34 pułk piechoty	12 - Niemcy
4 - 56 pułk piechoty - Wadowice	13 - artylerzyści
5 - 57 pułk piechoty - Nowy Sącz	14 - saperzy
6 - oficerowie	15 - nieznani Austriacy
7 - 100 pułk piechoty - Cieszyn	16 - nieznani Austriacy
8 - 20 pułk piechoty - Tarnów	
9 - żołnierze różnych pułków	

Źródło:

http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Plan_Pustki_223.png&filetimestamp=20060530102359

II. Koncepcja i architektura cmentarza nr 123 Łużna Pustki

II – a) Położenie i granice cmentarza:

Cmentarz nr 123 Łużna – Pustki (w austriackiej ewidencji występujący też jako *Pustki Hohe*) usytuowany jest na obrzeżu wsi Łużna, na zboczu górującego nad okolicą (446 m n.p.m.) zalesionego wzgórza Pustki (wg map wojskowych to wzgórze nr 449; działka nr 980, wg Wydz. Ksiąg wieczystych o powierzchni 2,2700 ha, KW 47513) w pobliżu użytków kopalnych (działka nr 833 o powierzchni 7,7900 ha, KW 52827). Przypomnijmy raz jeszcze, że jest to największyrealizowany przez krakowski OGWI wojenny cmentarz na terenie okręgu, a jednocześnie największy na terenie Galicji Zachodniej. Jego przybliżona powierzchnia podawana przez większość opracowań wynosi 29 152 m², tj. ok. 2,92 ha.

Widok na wzgórze Pustki od strony cmentarza nr 118 w Staszówce (© B. Nykiel).

Brak wyraźnie zaznaczonych granic łuzniańskiej nekropolii od północy, zachodu i wschodu, nadmierne, niekontrolowane zadrzewienie, jak również położenie na stosunkowo stromym zboczu powodują, że podstawowym zabiegiem przed podjęciem zakrojonych na szerszą skalę prac rewitalizacyjno-konserwatorskich powinno być dokładne wytyczenie jego granic (mapa geodezyjna). Tym bardziej, że zachowany w zasobie OGW w Archiwum Państwowym w Krakowie plan w skali 1:200, ukazujący obszar nekropolii w formie nieregularnego trapezu o podstawie w kształcie dwóch kontrafuków (por. reprint w załączniku nr 1 do publikacji J. Drogomira) odtwarzają jedynie jej strukturę wewnętrzną (rozmieszczenie kwater i ciągów komunikacyjnych), bez szczegółowych odniesień dorzeczywistych wymiarów.³² Sporządzenie planu geodezyjnego jest zatem zabiegiem niezbędnym dla prawidłowego odtworzenia zasięgu poszczególnych kwater i położenia konkretnych mogił.

Jedynie od strony południowej u podstawy wzgórza cmentarz nr 123 posiada stosunkowo dobrze zachowane kamienno-drewniane ogrodzenie, w którego punkcie centralnym znajduje się monumentalna uskokowa brama wejściowa z ciosanego kamienia.

³² Chodzi o zespół Wojskowego Urzędu Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie z lat 1918-1939, do którego trafiła dokumentacja Oddziału Grobów Wojennych C. i K. Komendantury Wojskowej w Krakowie (*K. u. K. Militärkommando Krakau, Kriegsgräberabteilung*). Zbiór ten jest przechowywany obecnie w Archiwum Państwowym w Krakowie, Oddział na ul. Grodzkiej.

Panorama cmentarza i okolicznych pól i lasów, 1918-1939 (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-U-3954-1)

II – b) Charakterystyka ogólna cmentarza:

Z punktu widzenia typologii krajobrazowej cmentarz na Pustkach należy do grupy nekropolii usytuowanych na stoku wzgórza lub wzniesienia. Lokalizacja taka, częsta wśród I wojennych cmentarzy, zwłaszcza w okręgach I, IV, V i VI, wzmacniała symboliczne i widokowe walory miejsca wiecznego spoczynku.³³ Jak słusznie zauważa A. Partridge umieszczanie cmentarzy na wzgórzach, w otoczeniu drzew, często ponad odległymi ludzkimi siedzibami miało na celu przywrócenie symbolicznego znaczenia góry jako miejsca kultu (siedziby bogów), nawiązując jednocześnie do archetypu wędrówki od *sacrum* (wyżyna) do *profanum* (nizina).³⁴ W przypadku cmentarza na Pustkach najbliższy mu pod względem odpowiadającej temu schematowi koncepcji krajobrazowej wydaje się być cmentarz nr 218 w Bukowej w Okręgu V (Pilzno) projektu Michaela Rittersa von Glassner-Matscheko.³⁵

Założenie na Pustkach charakteryzuje idealne dostosowanie do ukształtowania terenu i swobodny układ kompozycyjny, wykorzystujący niemal w całości południowe zbocze góry. Zaciekłość walk, ich znaczenie dla losów całej kampanii 1915 r., jak również wyjątkowo duża liczba poległych stały się impulsem do stworzenia miejsca pamięci o szczególnej sile wyrazu. Usytuowanie nekropolii na południowym zboczu pozwalało również na podziwianie z jej tarasów widokowych wyjątkowo pięknej i rozległej w tym miejscu panoramy Pogórza Ciężkowickiego, która z powodu nadmiernego drzewostanu nie jest widoczna obecnie z żadnego z dawnych punktów widokowych, a jedynie spod bramy cmentarnej.

³³ Typologia wprowadzona przez krakowskich architektów krajobrazu dla I wojennych nekropolii. Stok zbocza wykorzystano projektując wiele z zachodniogalicyskich cmentarzy. Zob. Urszula Forczek-Brataniec, Marcin Brataniec, „Cmentarze I wojny światowej pomnik rozproszony w krajobrazie”, w: *Znaki Pamięci. Materiały z konferencji Gorlice 27.10.2007 r.*, Gorlice 2008, s. 77-84, zwł. s. 78.

³⁴ A. Partridge, *Otwórzcie bramy pamięci...*, s. 253.

³⁵ Por. Rudolf Broch i Hans Hauptmann, *Zachodniogalicyskie groby bohaterów z lat wojny światowej 1914-1915*, przekład filologiczny Henryk Sznytka, opracowanie, wstęp i przypisy Jerzy Drogomir, wyd. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1996, s. 207 oraz Jerzy Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej. Wykaz poległych, zmarłych i pochowanych na 400 cmentarzach wojskowych w Galicji Zachodniej*, Tarnów 2002, t. II, s. 344 oraz plan cmentarza w załączniku.

Widok spod bramy cmentarnej na Pogórze Ciężkowickie (© B. Nykiel)

Stosunkowo nieregularny układ kwater i mogił wynika nie tylko ze struktury terenu, ale w znacznej mierze z przebiegu toczonych tu walk, znacząc miejsca potyczek i niejako odzwierciedlając specyfikę walk w lesie. Tym bardziej, że w okresie I wojny światowej, tak jak i dziś, wzgórze pokrywał las z mieszanym drzewostanem (z przewagą buku), tyle że w momencie budowy cmentarza był on mocno nadwerężony, głównie za sprawą zastosowanego tu na relatywnie dużą skalę ognia artyleryjskiego i granatów.

Wydzielone zespoły grobów tworzą w ramach całego założenia niejako odrębne cmentarze, połączone z resztą kompleksu, dostosowaną do ukształtowania terenu siatką ścieżek, kamiennych chodników i schodów. Każdy z tych zespołów ograniczonych łamanym kamieniem ziemnych mogił wyróżniony został dodatkowo charakterystycznym kamiennym pomnikiem, i jak należy przypuszczać odrębnie dobraną zielenią typu parkowego. Rolę głównego łącznika pomiędzy tymi wyodrębnionymi mini-cmentarzami spełnia zaczynająca się tuż za bramą wejściową serpentynowa, wyłożona częściowo kamiennym brukiem droga, w kulminacyjnych punktach zaopatrzona w kamienne tarasy widokowe.

Fragment kamiennych schodów na serpentynowej drodze (© B. Nykiel)

Jej kulminację stanowi taras widokowy z balustradą i drewnianym krzyżem, od którego kamienne schody wiodły do stanowiącej ukoronowanie całego założenia, monumentalnej kamienno-drewnianej kaplicy posadowionej na znacznie wyniesionym ponad poziom gruntu kamiennym tarasie z balustradą, wzniesionej już po odejściu J. Szczepkowskiego z funkcji kierownika Okręgu IV, wedle projektującego pracami w Okręgu I (Żmigród), słowackiego artysty Dušana Jurkoviča. Kamienna komora kaplicy wyposażona była w ceglana posadzkę

ułożoną w jodełkę, od wewnątrz wyłożona była drewnem. Nad nią wznosiła się w całości drewniana 25- metrowa gontyna, czerpiąca obficie z folkloru Słowacji i Moraw.³⁶

Kaplica na Pustkach w trakcie budowy (©J. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej*, t. 1, il. na s. 599).

Nad drzwiami wejściowymi do kaplicy umieszczono poniższą sentencję w jęz. niemieckim: *Dem Steten Gedächtnis/ der gefallenen Helden/ die im Ringen um Diese/ Waldeshöhe/ für ihre Väterlandes Ruhn/ in den Tod gegangen* („Wiecznej pamięci poległych bohaterów,/ którzy w zmaganiach o to leśne wzgórze/ dla chwały drogiej Ojczyzny szli na śmierć”).³⁷

Kaplica cmentarna od frontu, 1918-1939 (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-U-3954-2)

We wnętrzu tej czwór kondygnacyjnej, bogato zdobionej snycersko i częściowo polichromowanej budowli znajdowała się umieszczona na murowanym cokole drewniana płaskorzeźba Chrystusa dźwigającego krzyż, wykonana przez znanego głównie ze swych dokonań malarskich Eugeniusza Żaka. Nad płaskorzeźbą znajdował się następujący napis: *Zagetnicht/ Von Eures Herrn Gericht/ Mit dem Kranze des Siegers/ Hat's keine Not/ Hoch wird des Kriegers/ Treue und/ Gewertet im Ewigen Licht* („Nie lękajcie się/ Sądu swego Pana/ Wy, z

³⁶ Pełna dokumentacja kaplicy znajduje się w Słowackim Archiwum Narodowym w Bratysławie, jej kopia znajduje się m.in. w posiadaniu J. Drogomira.

³⁷ Tłumaczenie na jęz. polski w: Materiały inwentaryzacyjne udostępnione przez Urząd Gminy Łużna (1985, 1987).

wieńcem zwycięzcy na skroni/ | porzućcie bojaźń wszelką, Bowiem wysoko ceni Pan/ Śmierć/
Wiernych żołnierzy").³⁸

Figura Chrystusa dźwigającego krzyż w ołtarzu kaplicy cmentarnej, 1918-1939 (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-U-3955-3)

Z wielką szkodą dla wartości artystycznych całego niezwyklego zabytku, jakim jest cmentarz nr 123, kaplica ta spłonęła w nocy z 29/30 czerwca 1985 r. na skutek bezmyślnego lub też celowego zapruszenia ognia (ognisko wewnątrz?). Tymczasem już autorzy wydanej w r. 1918 monografii działań cmentarnych na terenie krakowskiego OGW mjr R. Broch i kpt H. Hauptmann ubolewali, iż z powodu niedostarczenia na czas stosownej dokumentacji nie byli w stanie zamieścić w swym na poły albumowym wydawnictwie fotografii tego „koronnego dzieła wśród cmentarnych obiektów Zachodniej Galicji” i bez wątpienia jednej z ciekawszych realizacji D. Jurkoviča.

Przedmiot niniejszego opracowania stanowi wyłącznie pozostały po pożarze kamienne taras i komora kaplicy. W związku z intencją dobudowy tego monumentalnego dzieła słowackiego architekta przygotowywana jest bowiem odrębna dokumentacja. Odrębnym zagadnieniem jest jednak wkład Jurkoviča w ostateczną realizację zaproponowanej przez Szczepkowskiego całościowej koncepcji upamiętnienia poległych w walkach o wzgórze Pustki. Wbrew powszechnie przyjętej opinii, zakładającej, że słowacki artysta był jedynie autorem kaplicy-gontyny stwierdzić należy, iż większa część kamiennych pomników na wydzielonych kwaterach tego cmentarza nabrała ostatecznego kształtu właśnie dzięki jego projektom. Nawiązywały one co prawda do pierwotnych pomysłów J. Szczepkowskiego upamiętniania pochowanych tu żołnierzy odrębnymi pomnikami, ale znacznie odbiegały stylistycznie od jego wizji, tworząc swoisty dysonans pomiędzy delikatną, nawiązującą do wiejskich cmentarzy drewniano-kamienną oprawą ziemnych kwater a bliższymi rozwiązaniom modernistycznym „ciężkimi” pomnikami z ciosanego kamienia. Szczegółowo zagadnienie to zostanie przedstawione przy opisie poszczególnych elementów wystroju architektonicznego łuzniańskiej nekropolii.

Głównym zastosowanym na terenie całego założenia cmentarnego budulcem były kamień (piaskowiec w typie ciężkowickim), beton i drewno. Tego ostatniego używano w skali

³⁸ Tłumaczenie na jęz. polski jak wyżej.

całości raczej oszczędnie, ograniczając się do niektórych krzyży centralnych i kilku ogrodzeń wewnątrz całego kompleksu. W całości drewniane były za to zaprojektowane przez Szczepkowskiego krzyże na poszczególnych kwaterach i mogiłach. Jednak, na co zwrócił uwagę J. Drogomir wykonano je bardzo tandetnie (ich parametry odbiegały znacząco od przyjętych ogólnie wymiarów) i już w latach 20-tych XX w. wiele z nich uległo degradacji. Do dziś na całym cmentarzu nie zachowały się oryginalne krzyże, a wykonane w latach 90-tych XX i później repliki nie oddają w pełni pierwotnych kształtów.

Zauważyć również należy istnienie bardzo słabo obecnie widocznych w terenie (zwłaszcza w porze pełnej wegetacji) i mocno zdegradowanych elementów urządzeń inżynierskich, których zadaniem było zapobieganie przemieszczaniu się mas ziemi na stoku. Są to różnego rodzaju murki oporowe, dreny do kanalizowania kierunków spływu wód opadowych, a w końcu detale kamienne z rozsypanych większych elementów wyposażenia towarzyszącego poszczególnym kwatom. Były one dobrze widoczne jeszcze w latach 80-tych XX w., co potwierdzają fotografie w posiadaniu J. Drogomira (od lat 80-tych XX w.) i Krzysztofa Garduły (po r. 2002).

Z dużą dozą prawdopodobieństwa należy założyć, że większość prac ziemnych i budowlanych, tak jak to miało miejsce w przypadku pozostałych zachodniogalicyskich cmentarzy wojennych wykonano wykorzystując jeńców wojennych, w tym wypadku przede wszystkim Rosjan. Na innych frontach prace kamieniarskie powierzano najczęściej jeńcom włoskim.

II – c) Prace koncepcyjne i budowlane w latach 1916-1918:

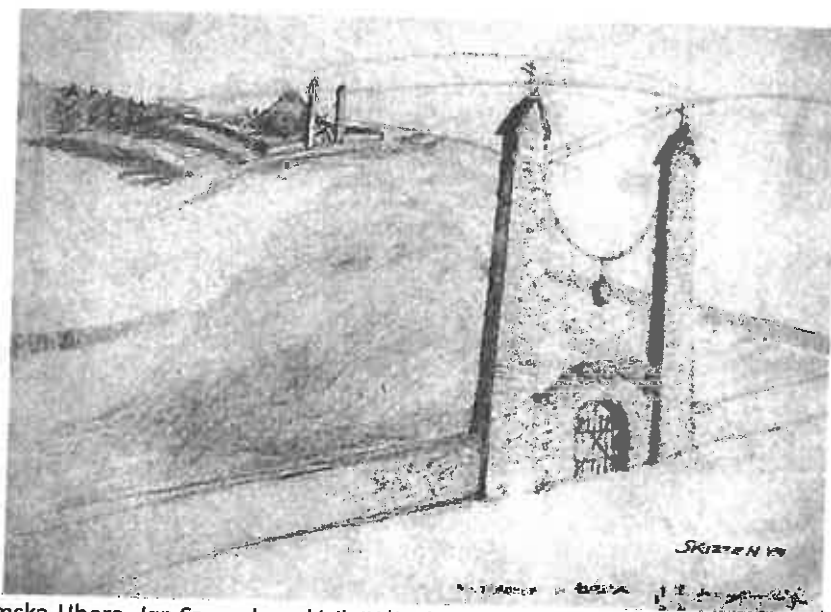
W swym zasadniczym zrybie założenie na wzgórzu Pustki odpowiadające koncepcyjnie parkowi krajobrazowemu zaprojektowane zostało, podobnie jak położony w pobliżu cmentarz nr 122, przez Jana Szczepkowskiego. W zbiorach należących do rodziny artysty zachowały się szkice i rysunki projektowe jego autorstwa datowane w okresie od 11 XI 1915 do 15 II 1917.³⁹ Pozwalają one odtworzyć przebieg prac koncepcyjnych przy tej pierwszoplanowej w skali IV Okręgu nekropolii, pokazując skomplikowaną drogę do wariantu ostatecznie zrealizowanego, na którego kształt końcowy zasadniczy wpływ miał już jednak kierownik artystyczny I Okręgu (Żmigrod) Dušan Jurkovič, kontynuujący po Szczepkowskim prace na Pustkach. Jak wyżej wspomniano por. Szczepkowski nadzorował z Ciężkowic prace terenowe przy budowie cmentarzy w IV Okręgu od lata 1916 do lipca 1917 r. Wszystko na to wskazuje, że w ostateczną fazę realizacji cmentarz nr 123 wszedł w 2. połowie r. 1917. Wbrew przyjętym w literaturze przedmiotu opiniom, iż prekursor słowackiego modernizmu wpłynął jedynie na uproszczenie zaproponowanego przez Szczepkowskiego układu ścieżek oraz zaprojektował centralny element cmentarza w postaci kaplicy -gontyny, większość ze zrealizowanych na jego terenie kamiennych pomników nosi wyraźne cechy stylistyczne typowe właśnie dla twórczości D. Jurkoviča.

Zachowane w zbiorach prywatnych rysunki i szkice oraz plany pozwalają prześledzić proces twórczy, który doprowadził Jana Szczepkowskiego do wypracowania ostatecznej koncepcji cmentarza, będącej wypadkową jego ambicji artystycznych oraz realnych możliwości limitowanych zarówno przez koszty i dostępne surowce (pomijając unifikację pewnych elementów wyposażenia wszystkich cmentarzy), jak i ingerencje władz wojskowych.

³⁹ Zob. prace Katarzyny Chrudzimskiej-Uhery: „Austriackie cmentarze I wojny światowej w Galicji autorstwa Jana Szczepkowskiego”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, Warszawa 2002, T. XLVI, z. 3/2001, s. 239-251, Jan Szczepkowski (188-1964). *Życie i twórczość*, wyd. Urząd Miasta Milanówka, Milanówek 2008, tu s. 45-54, a zwł. s. 48, oraz „O dylematach Polaka, artysty, rzeźbiarza. Jan Szczepkowski – projektant cmentarzy I wojny w Galicji”, w: *Materiały z konferencji Znaki Pamięci IV – w 95 rocznicę Bitwy Gorlickiej*, Gorlice 2011, s. 45-56, tu s. 52 i przyp. 32.

Zamieszczone poniżej szkice całościowe (il. IX/18 i IX/19)⁴⁰ i szczegółowe (zob. dalej) pozwalają na stwierdzenie, że od początku polski artysta zakładał powstanie na południowym stoku Pustek swoistego parku krajobrazowego, nawiązującego układem i rozmieszczeniem akcentów architektonicznych do idei XVIII-wiecznego parku sentymentalnego. W pierwotnym zamyśle obszar ten ograniczać miały wszystkie strony kamienny mur z usytuowaną bardziej z boku niż to w rzeczywistości zrealizowano, monumentalną, o wiele wyższą od ostatecznie zrealizowanej bramą wejściową.

Na terenie całego kompleksu rozrzucone miały być kwatery różniące się ilością rzędów i układem mogił oraz zindywidualizowanymi kamiennymi pomnikami. W jednej z wersji, prawdopodobnie początkowej, przewidywał Szczepkowski budowę na szczycie wzgórza nawiązującego do prasłowiańskich tradycji ziemnego kurhanu (il. IX/34).⁴¹ W kolejnych wersjach kurhan zastąpił gigantyczny centralny polnik w formie umieszczonego na betonowym podwyższeniu sarkofagu (il. IX/19 i IX/25), który w kolejnym wariantcie całościowego projektu umieszczony miał być na zboczu nieco poniżej szczytu. Artysta rozważał też budowę kamiennobetonowej (?) kaplicy, do której wiodły również kamienne monumentalne schody (il. IX/18). Cały obszar cmentarza pokrywać miał przemyślany system krętych dróg i ścieżek oraz wyselekcjonowana szata roślinna, dopasowana do otaczającego nekropolię mieszanego lasu, w dużym stopniu wykorzystująca istniejący, choć nadwerżony walkami, wysoki drzewostan.

© K. Chrudzimska-Uhera, Jan Szczepkowski, il. IX/34 (Łużna [Pustki], proj. cmentarza b.d., rys. 25 x 33,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

Sądząc m.in. po datacji zachowanych projektów Szczepkowskiego, punkt wyjścia stanowiła właśnie koncepcja z kurhanem oraz bramą wejściową w formie wysokich wystylizowanych na strzeliste obeliski kamiennych słupów, zakończonych dwuspadowymi, zapewne przykrytymi gontem, daszkami zwieńczonymi krzyżami, od których na żelaznym łańcuchu/linie (?) przewieszona miała być latarnia (il. IX/19 i IX/34). Propozycja ta stanowiła bez wątpienia symboliczne nawiązanie do średniowiecznych latarni umarłych.

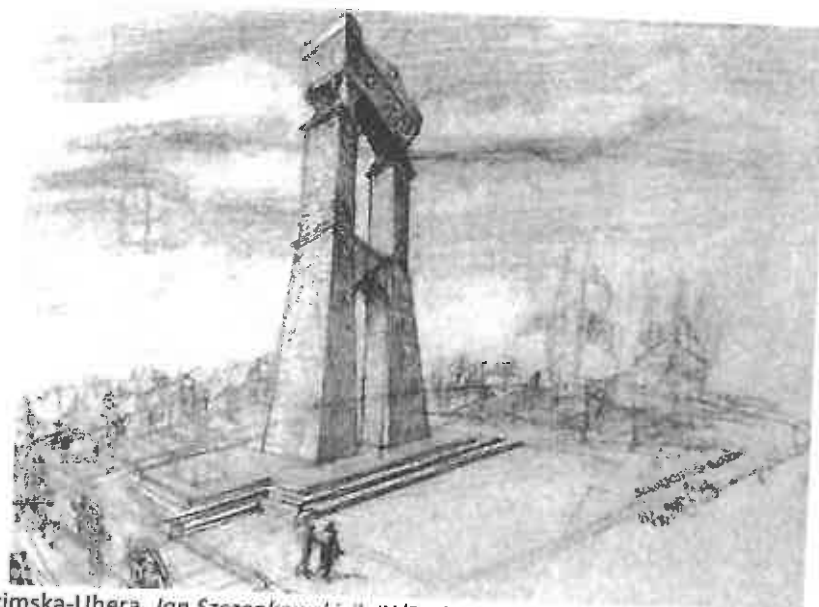
⁴⁰ Wszystkie tak oznaczone ilustracje pochodzą z opracowań K. Chrudzimskiej-Uhery.

⁴¹ Motyw kurhanu proponował Szczepkowski także w wypadku niezrealizowanego projektu cmentarza w Staszówce (nr 118). Zob. K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski (1878-1964)*, s. 51 i przyp. 47.

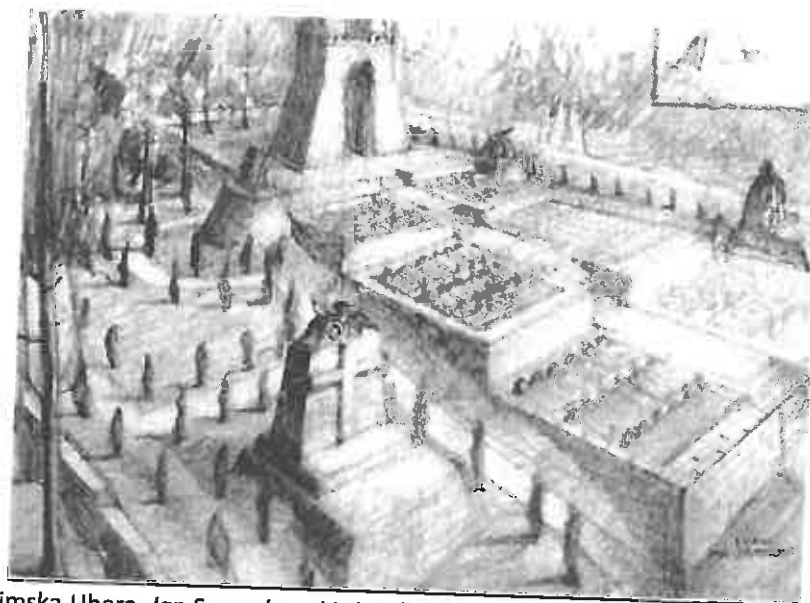

© K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski*, il. IX/19 (Łużna Pustki [1915-1917], rys., 48 x 102 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

Jako następny pojawił się prawdopodobnie pomysł zastępujący w roli centralnego punktu cmentarza ziemny kurhan dominującym nad całym kompleksem pomnikiem w formie sarkofagu na podwyższeniu (il. IX/19, IX/24 i IX/25). Na zachowanych szkicach klasycystyczny w typie sarkofag wsparty jest na ramionach uskrzydłonych postaci. Całość umieszczona została na dwóch wysokich filarach, których podstawa tworzy rodzaj łuku triumfalnego. Jak zauważa K. Chrudzimska-Uhera, zaburzając niejako proporcje sarkofagu i podtrzymującego go dwufilarowego postumentu Szczepkowski uzyskiwał w ten sposób efekt unoszenia się owej symbolicznej mogiły ku niebu. Z pewnością takie właśnie wrażenie odczuwałby zwiedzający cmentarz, pnąc się z dołu stosunkowo stromego zbocza ku umieszczonemu na szczycie pomnikowi.

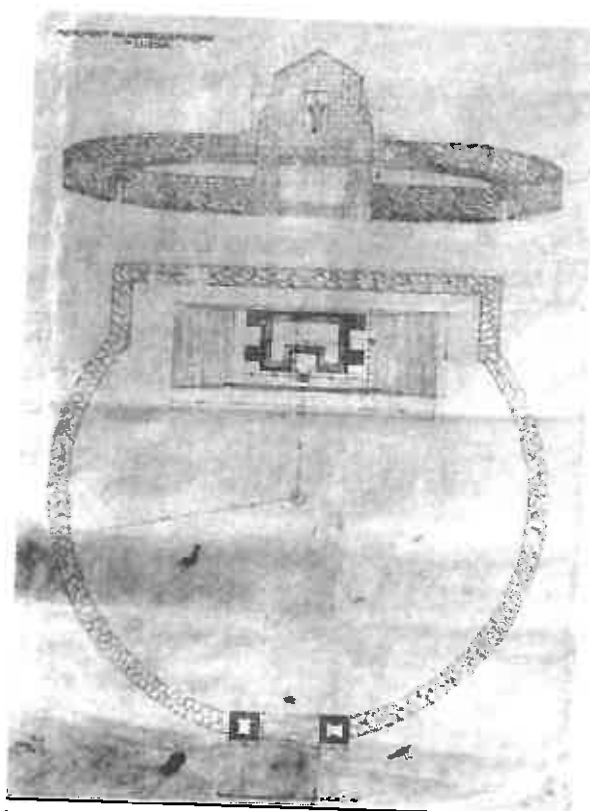

© K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski*, il. IX/25 (Łużna Pustki, proj. pomnika centralnego 11 XI 1915, rys. 23,5 x 31,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

© K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski*, il. IX/24 (Łuźna Pustki [1915-1917], rys. 23,5 x 31,5 cm, niesygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

Dopiero w ostatniej fazie projektowej pojawiła się najprawdopodobniej koncepcja murowanej kaplicy na szczycie wzgórza (il. IX/18) oraz znacznie niższego od koncepcji „sarkofagowej” centralnego kamiennego pomnika mniej więcej w połowie wysokości zbocza (il. IX/18 i zapewne il. IX/23). Ten ostatni w formie kamiennej ściany z wnęką, nawiązywał do symboliki mitycznego bóstwa śmierci - Tanatosa, a to poprzez umieszczony we wspomnianej wnęce posąg uskrzydlonego młodzieńca dzierżącego w dłoni wieniec laurowy.

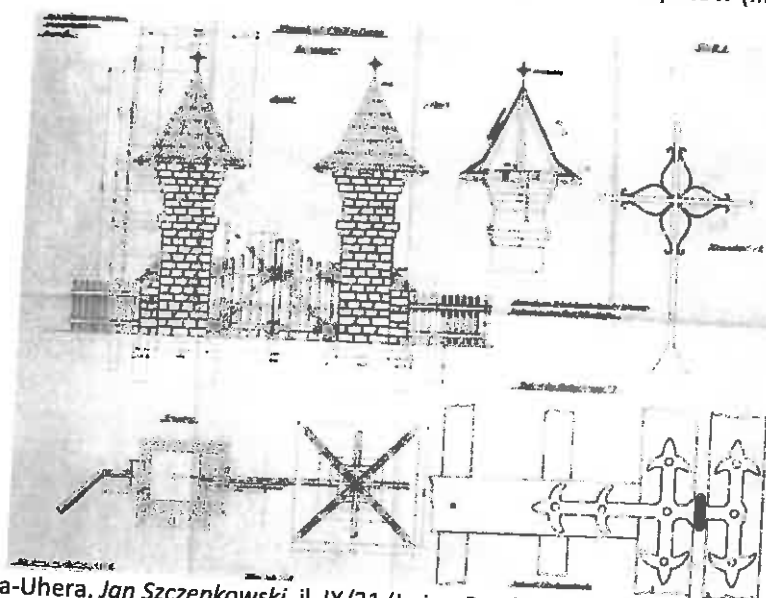

© K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski*, il. IX/23 (Łuźna Pustki [1915-1917], proj. pomnika centralnego [1915-1917], rys. 71,5 x 52,5 cm, niesygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

© K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski*, il. IX/18 (Łużna Pustki [1915-1917], rys. tuszem, wym. nieznane, zb. prywatne, repr. R. Uhera)

Jak się wydaje, mniej więcej w tym samym czasie kiedy pomnik „sarkofag” zastąpiła kamiennie-betonowa (?) kaplica artysta zarzucił również pomysł budowy wysokiej bramy z latarnią umartych na rzecz niższej dwusłupowej kamiennej lub kamiennie-ceglanej bramy. Zachowały się dwa projekty z 29 VIII i 17 IX 1916.⁴² Skromniejszy w wymiarach wariant bramy ze stromym krytym gontem dachem, nawiązywał charakterem do krystalizującego się wówczas stylu zakopiańskiego (il. IX/21). Brama ta wyposażona była w drewnianą furtę z wyraźnie odwołującymi się do motywów ludowych żelaznymi okuciami. W wariantcie tym pojawił się też fragment ogrodzenia nawiązujący do rozwiązania rozwiniętego w kolejnym projekcie. Ostatecznie 6 I 1917 pojawił się bowiem trzeci projekt. Zbliżony był on zarówno do tego przedstawionego na szkicu całościowym cmentarza (il. IX/18) jak i do ostatecznie zrealizowanego, tj. z kamiennym wejściem zwieńczonym łukiem, flankowanym kamiennymi słupami ozdobionymi u góry stylizowanymi głowami hoplitów (il. IX/20).

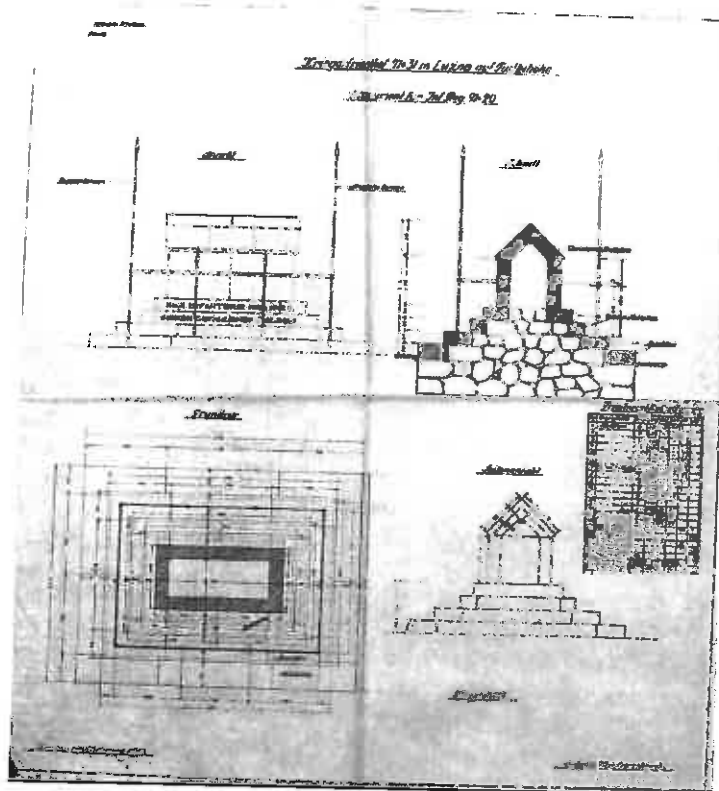

© K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski*, il. IX/21 (Łużna Pustki [1915-1917], proj. bramy 29 VIII 1916, rys. 69 x 88 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

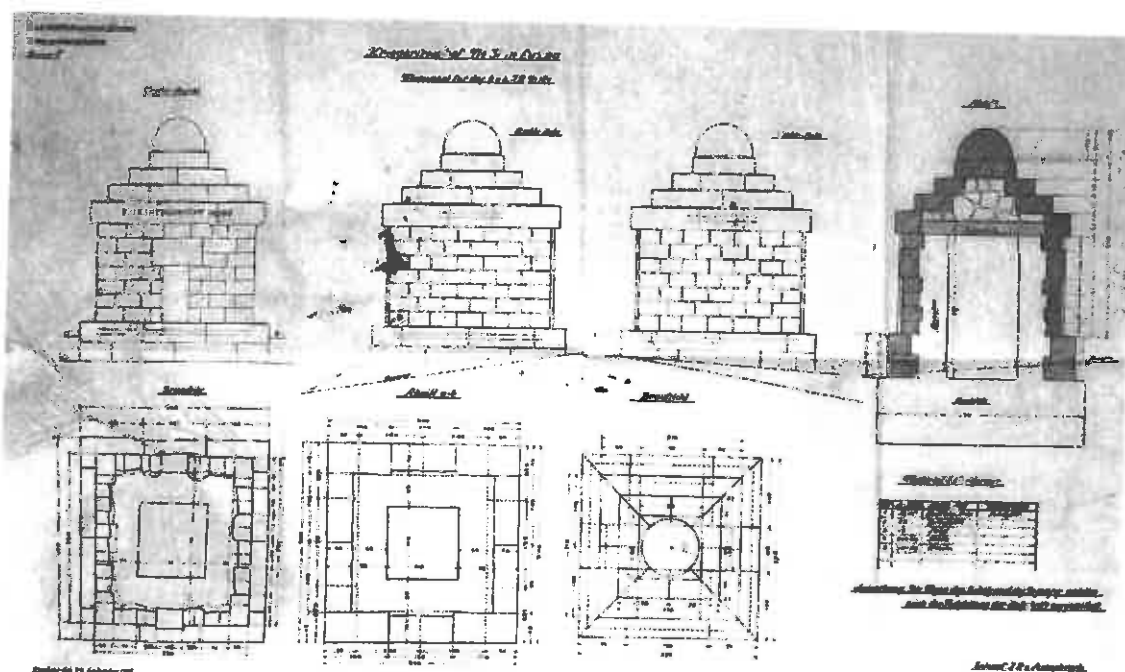
Wśród szkiców i planów dla cmentarza na Pustkach autorstwa J. Szczepkowskiego zachowały się trzy datowane w r. 1916 projekty kamiennych pomników. Umieszczone one

⁴² K. Chrudzimska-Uhera, „O dylematach Polaka...”, s. 54 i przyp. 47.

miały być w obrębie austro-węgierskich kwater pułków „galicyjskich”. Pierwszy z projektów ukończony 21 VIII t. r. przeznaczony był na kwaterę poległych z I. R. 20. (il. IX/27), drugi, którego rysowanie artysta zakończył 28 IX t. r. znaleźć się miał pośród mogił I. R. 100. (il. IX/28). Trzeci, w formie zwieńczonej urną kolumny, przeznaczony był dla poległych z I. R. 56. (il. IX/) i nosił datę 14 X 1916.

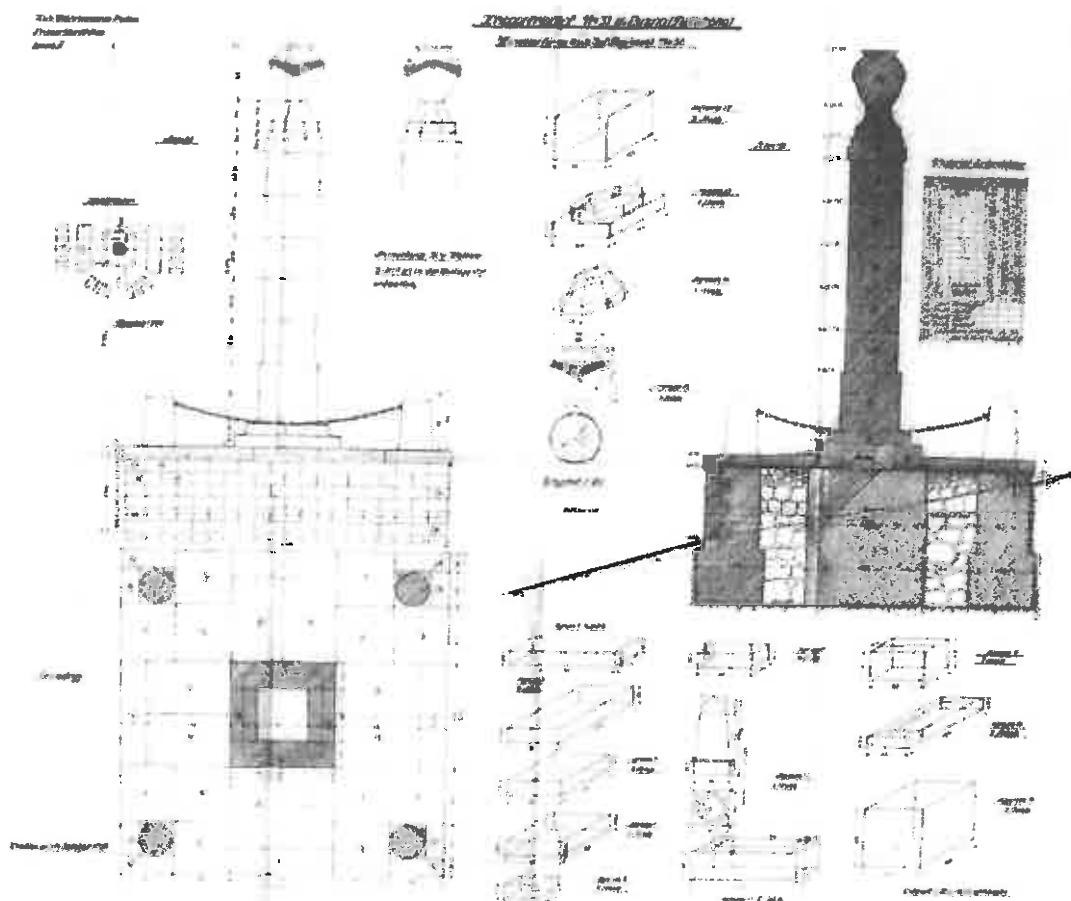

© K. Chrudzińska-Uhera, Jan Szczepkowski, il. IX/27 (Łużna Pustki, proj. pomnika 21 VIII 1916, rys. 62,5 x 56,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

© K. Chrudzińska-Uhera, Jan Szczepkowski, il. IX/28 (Łużna Pustki, proj. pomnika 28 IX 1916, rys. 52,5 x 92 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

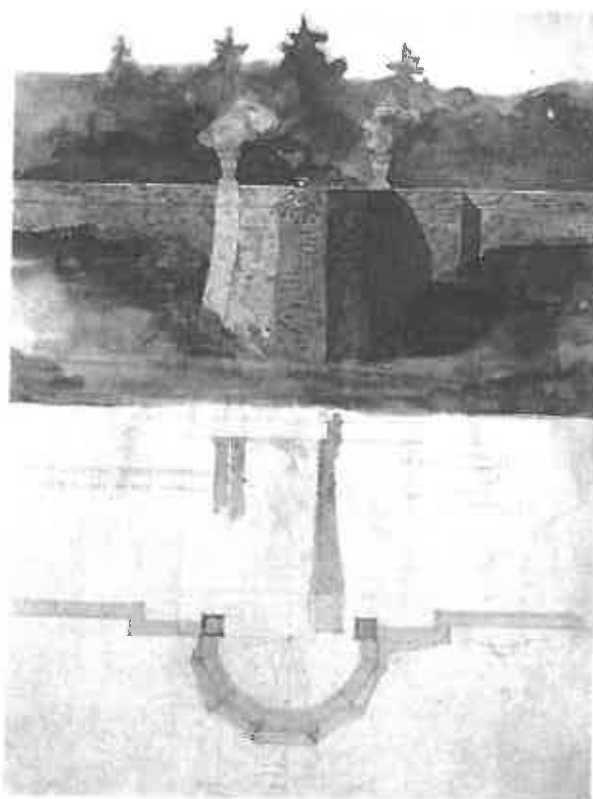
W przypadku propozycji upamiętnienia poległych z 20. i 100. pułków piechoty, można dopatrzeć się co prawda pewnego podobieństwa formalnego do istniejących pomników, niemniej jednak analiza porównawcza przedstawionych tu szkiców Szczepkowskiego oraz samych pomników przemawia raczej za przypisaniem ich autorstwa D. Jurkowiowi.

© K. Chrudzimska-Uhera, Jan Szczepkowski, il. IX/26 (łóżna Pustki, proj. pomnika 14 X 1916, rys. 70 x 85 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

Posiadamy wreszcie informacje, iż w przypadku znajdującej się tuż za bramą wejściową kwatery poległych z armii niemieckiej, Szczepkowski zaproponował wspomniany w dziele Brocha i Hauptmanna wielokątny mur oporowy, tworzący wysuniętą ku przodowi basteję. Umieszczona w wybranym ze zbocza góry zakolubasteja stanowić miała centralny element tego fragmentu cmentarza, pełniąc jednocześnie rolę upamiętniającego pochowanych tu żołnierzy pomnika (il. IX/22). Kommemoratywny napis znajdować się miał w kartuszu na szczytowej ścianie owej bastei. Na parapetach wysuniętych ku przodowi bocznych ścian bastei artysta umieścić zamierzał dwa kamienne znicze.

Pomysł ten nie przypadł jednak do gustu pruskim władzom wojskowym i na ich życzenie został zaniechany, a zamiast wspomnianej ściany pomnikowej pojawił się zaprojektowany bez wątpienia już przez D. Jurkoviča sarkofag. Adaptacji pomysłu wielokątnej bastei dopatrzeć się jednak można w konstrukcji tarasów widokowych, których wieloboczne balustrady przywodzą na myśl właśnie ten pomysł Szczepkowskiego, choć ich analiza stylistyczna (zwłaszcza ułożenie kamieni w ażurowych wypełnieniach balustrad) wskazuje, że ostateczny kształt nadał im również D. Jurkovič.

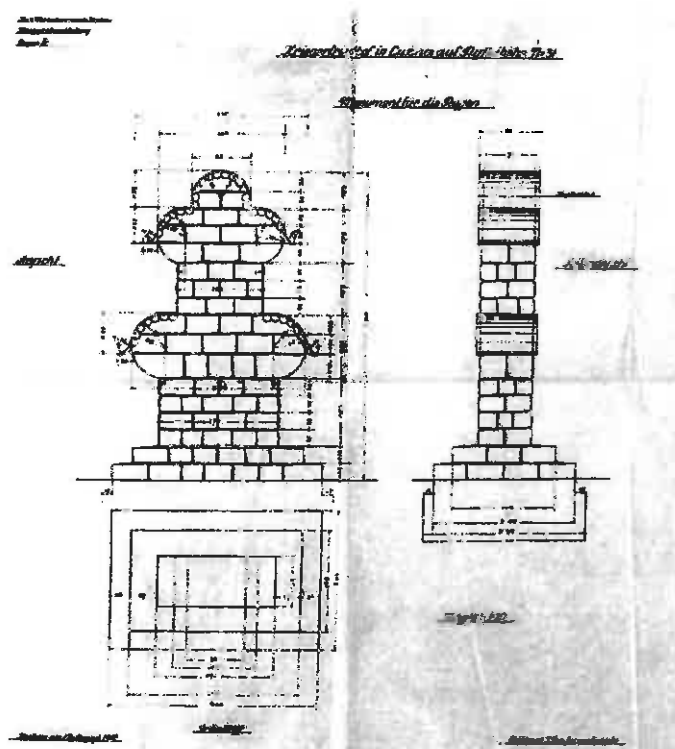

© K. Chrudzimska-Uhera, *Jan Szczepkowski*, il. IX/22 (Łużna Pustki [1915-1917], proj. tarasu [1915-1917], akwarela 43 x 32,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

Analiza powyższych planów i szkiców (datowanych, tam gdzie jest to możliwe do uchwycenia, pomiędzy 11 XI 1915 a 15 II 1917) pozwala na stwierdzenie, że Szczepkowski z pewnością był autorem całościowej koncepcji cmentarza, tj. układu przestrzennego kwater, planu i przebiegu dróg oraz monumentalnej bramy wejściowej. Co do aranżacji architektonicznej kamiennych tarasów i pomników na poszczególnych kwaterach, przypisać mu można bez wątpienia jedynie projekt stylizowanego dwuramiennego krzyża na kwaterze rosyjskiej (il. IX/29).

Analiza stylistyczna innych realizacji cmentarnych Szczepkowskiego pozwala przypuszczać, iż wedle jego projektów powstały też małe trójkątne obeliski na kilkumogiłowych kwaterach w środkowej części wzgórza, upamiętniających m.in. austro-węgierskich saperów i artylerzystów. Współgrają one bowiem znacznie lepiej z koncepcją odznaczania skromnych w wyrazie kwater, na które składają się nawiązujące do wiejskich cmentarzy rzędy ziemnych mogił z drewnianymi krzyżami (obwiedzionymi często po konturach kamieniem), niż nieco przyciężkie w stosunku do nich, raczej modernistyczne niż „ludowe” kamienne pomniki D. Jurkoviča.

Z powodu odwołania Polaka z dniem 1 lipca 1917 r. z funkcji kierownika Okręgu IV jego dzieło kończył, częstoporównywany z nim pod względem artystycznym, kierownik artystyczny Okręgu I – Dušan Jurkovič. Nie budzące wątpliwości określenie autorstwa istniejących na terenie nekropolii na Pustkach kamiennych pomników, innych poza wymienionym wyżej pomnikiem „rosyjskim”, nastrocza jednak pewnych trudności. Kłopoty z ustaleniem atrybucji wynikają z braku dowodów źródłowych w postaci sygnowanych projektów. O ile bowiem zachowała się pełna dokumentacja projektów Jurkoviča w drewnie, o tyle jego realizacje kamieniarskie są gorzej udokumentowane. Z niewiadomych powodów większość opracowań, zwłaszcza polskich, zakłada też *a priori*, iż słowacki architekt na Pustkach był projektantem tylko i wyłącznie typowej dla swej twórczości kaplicy-gontyny.

© K. Chrudzimska-Uhera, Jan Szczepkowski, il. IX/29 (Łużna Pustki, proj. pomnika na cmentarzu żołnierzy rosyjskich 17 VIII 1916, rys. 59,5 x 53,5 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

Omówione powyżej autorskie projekty Szczepkowskiego, jak również analiza porównawcza pozostałych zrealizowanych przez tego artystę cmentarzy w IV Okręgu oraz cmentarzy zaprojektowanych w Okręgu I przez Dušana Jurkoviča (tj. Ożenna [nr 1,2 i 3], Krempna [nr 6], Desznica [nr 7], Nowy Żmigród [nr 8], Łysa Góra [nr 9] czy Woła Cieklińska [nr 11]), pozwalają jednak wysunąć hipotezę, iż te pomniki na Pustkach, które zawierają takie elementy wystroju kamieniarskiego jak konsole-haki⁴³ i umieszczone na zwieńczeniach lub w narożnikach sześciany z krzyżami greckimi wyszły spod ręki utalentowanego Słowaka.⁴⁴ W znacznym stopniu przekonuje o tym również materiał ikonograficzny zawarty w najnowszej słowackiej monografii znawczyni twórczości tego artysty Dany Bořutovej.⁴⁵

Podjmując próbę renowacji cmentarza na Pustkach wskazanym byłoby zatem dotrzeć do zachowanej na Słowacji dokumentacji projektowej Jurkovičanie tylko w kontekście gontyny, ale i stosowanych przez niego rozwiązań kamieniarskich.

Powyższe ustalenia przemawiają zatem za uznaniem cmentarza nr 123 za wspólne dzieło obu artystów ukończone najpóźniej w r. 1918. Nie posiadamy informacji wskazujących na prowadzenie w późniejszych latach prac, mających istotny wpływ na artystyczny kształt całego założenia cmentarnego. Wiadomo, że w okresie przed II wojną światową prowadzono tam prace porządkowe i pielęgnacyjne, polegające głównie na wymianie butwiejących drewnianych krzyży, poprawianiu struktury ziemnych grobów oraz dbaniu o drzewostan i zieleń. Nie udało się ustalić czy i jakie zniszczenia powstały w okresie II wojny światowej. Lata

⁴³ J. Drogomir zwrócił uwagę, iż służyły one podczas różnych uroczystości do zawieszania wieńców.

⁴⁴ Wszystkie krzyże wieńczące pomniki tego artysty mają formę kostki z wyciętymi krzyżami greckimi, są charakterystycznymi elementami zdobniczymi, występującymi u niego w dwóch podstawowych odmianach kamiennych i licznych wersjach drewnianych. Podstawowa wersja kamienna to kostka sześcienna, druga zaś to prostopadłościenna, pionowa, w której krzyż przechodzi w rozszerzający się ku dołowi trzon. Ta ostatnia jako bardziej widoczna była przez niego stosowana na wysokich pomnikach.

⁴⁵ Dana Bořutová, *Dušan Samuel Jurkovič*, Bratislava 2009, tu zwłaszcza rozdział V (*Odkaz vojnových rokov*): s. 159-193, tu podrozdziały: „V Haliči” (s. 160-171) i „Exegimonumentum” (s. 172-193).

powojenne to wpisujący się w kontekst całego zagadnienia I wojennych cmentarzy okres zapomnienia, wandalizmu i postępującej degradacji wynikającej z braku jakiegokolwiek troski o to miejsce pamięci.

II – d) Dotychczasowe prace rewitalizacyjne i konserwatorskie:

Do r. 1985 na cmentarzu nie prowadzono żadnych prac konserwatorskich, a jego stan określono jako wymagający kapitalnego remontu.⁴⁶ W r. 1987 przeprowadzono jedynie częściową wycinkę drzew, przywracając po części parkowy charakter założenia.⁴⁷

W r. 1991 Urząd Gminy Łużna rozpoczął remont cmentarza, co roku odnawiając kolejne jego fragmenty. Były to remont ogrodzenia oraz prace ziemne umacniające poszczególne mogiły. W części kwater przywracano systematycznie drewniane krzyże, nawiązujące do dawno zniszczonych oryginałów. Jeszcze w połowie lat 80-tych XX w. istniało sporo autentycznych krzyży, z których większość miała tabliczki. Znajdowane luzem tabliczki ze zniszczonych krzyży odwiedzający cmentarz turyści ustawiali z reguły na sarkofagu na kwaterze niemieckiej oraz przy kaplicy (do r. 1985).⁴⁸ W 80-tą rocznicę Bitwy Gorlickiej w węgierskiej części cmentarza stanął pomnik ufundowany przez rodaków poległych żołnierzy.

II – f) Elementy wystroju architektonicznego cmentarza:

Ogrodzenie i brama (1):

Widok bramy głównej z fragmentem ogrodzenia od strony zewnętrznej (© B. Nykiel)

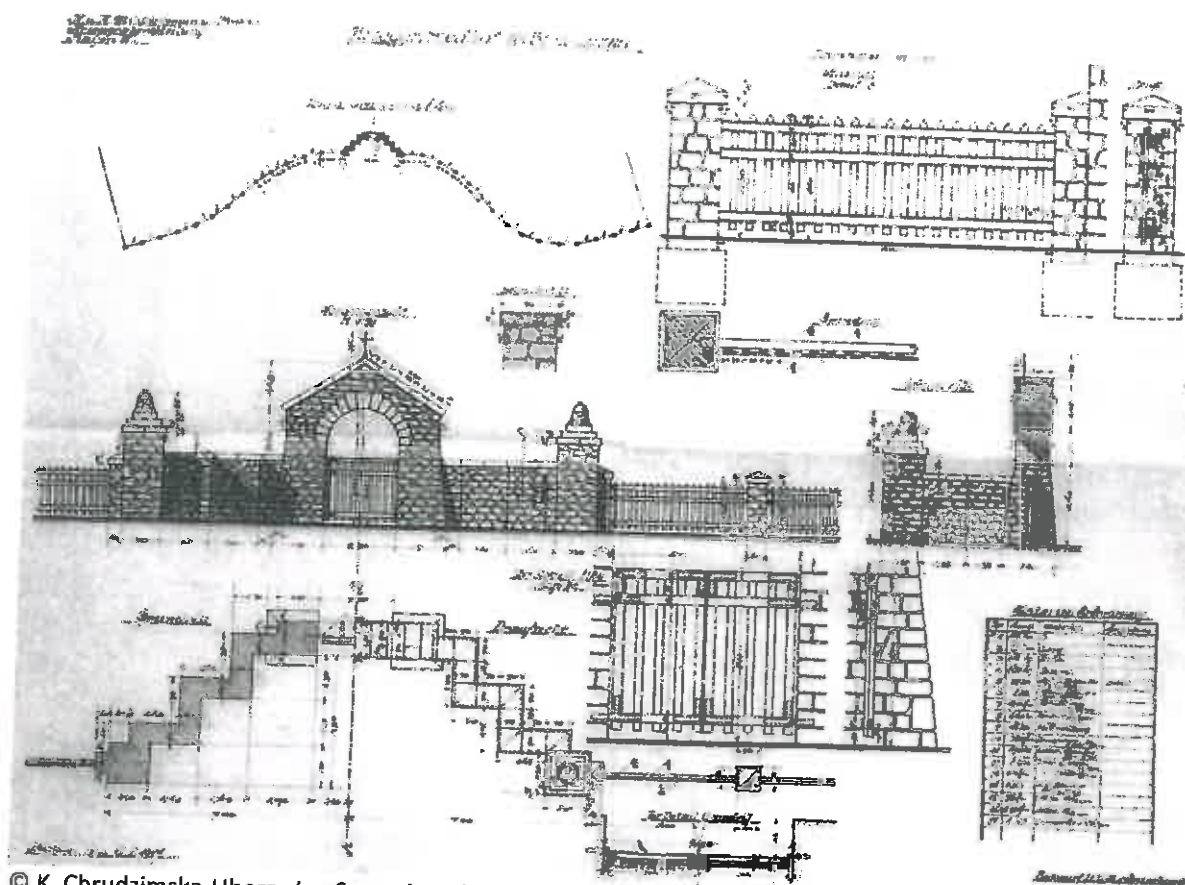
Pomimo pierwotnej koncepcji ogrodzenia całej nekropolii, wydaje się, że cmentarz ostatecznie został ogrodzony tylko od strony południowej (dolnej) wzdłuż zakrzywionej linii, oddzielającej podnóże stromego zbocza od łagodniejszego stoku pól uprawnych. Ogrodzenie tworzyły kamienne słupy osadzone na wspólnej podmurówce przykrytej dwuspadową płytą. Słupy połączone są odcinkami drewnianej balustrady zwieńczonej dwuspadowym daszkiem. Do budowy ogrodzenia użyto prostopadłościennych ciosów z szarego piaskowca w układzie

⁴⁶ Karta inwentaryzacyjna z dnia 18 lipca 1985 sporządzona przez Zofię Chowaniec na potrzeby rejestru Miejsc Walk i Męczeństwa.

⁴⁷ Sporządzona na potrzeby urzędu wojewódzkiego w Nowym Sączu karta ewidencyjna cmentarza nr 123 z sierpnia 1987 wypełniona przez P. Mrowca, który przywołuje ewidencję cmentarza (nr 76) wykonaną przez Oktawiana Dudę na zlecenie BBiDZ i tamże wówczas przechowywaną.

⁴⁸ Informacja J. Drogomira, który miał okazję dokonać pomiarów tych krzyży. Zniszczone krzyże ściągano wówczas na stosy, które następnie prawdopodobnie palono.

warstwowym. Ogrózenie to zachowało się w stosunkowo niezłym stanie do lat 80-tych XX w., a w latach 90-tych odnowiono jego niektóre elementy.

© K. Chrudzimska-Uhera, Jan Szczepkowski, il. IX/20 (Łużna Pustki [1915-1917], proj. bramy i ogrodzenia 6 I 1917, rys. 54 x 73 cm, sygn., zb. prywatne, fot. R. Uhera)

Po środku tegoż ogrodzenia, na osi głównej cmentarza znajduje się wykonana wedle projektu J. Szczepkowskiego brama z łamanego piaskowca ciężkowickiego. Cofnięta jest ona od lica ogrodzenia czterema uskokami. Z obu stron symetrycznie flankują ją wysokie kamienne słupy (wys. ok. 3 m) zakończone schodkowo i zwieńczone stylizowanymi wyobrażeniami głów w hełmach antycznych hoplitów.

Jedna ze stylizowanych głów w hełmie, wieńczących flankującą bramę słupy (© B. Nykiel)

Przypuszczać można, że wykonał je osobiście projektant bramy i autorkoncepcji cmentarza, czyli J. Szczepkowski. Motyw ten należał do stosunkowo często wykorzystywanych

przez projektantów zachodniogalicyskich cmentarzy, zwłaszcza przez Heinricha Scholza, dowódcę VI Okręgu w Tarnowie.⁴⁹ Podobne antyczne hełmy sam Szczepkowski zaprojektował również dla cmentarza nr 271 w Białolinach, nie doczekały się one jednak realizacji. Dwuskrzydłowe drewniane wrota bramy głównej (w typie ogrodzenia) flankują od wewnętrznej strony dwie kamienne ławy w kształcie litery „L”.

Widok od wewnątrz na skrzydło bramy z kamienną ławą (© B. Nykiel)

Kwatery (2):

Zespoły grobów (przeważnie pojedynczych) usytuowano w starannie wyselekcjonowanych miejscach, grupując je jak to już zostało zaznaczone wedle przynależności armijnej i wyznaniowej, oraz jeśli było to tylko możliwe wedle rodzaju broni, a nawet konkretnych jednostek. Każdy z tych zindywidualizowanych w charakterze zespołów grobowych oznaczony został odrębnym pomnikiem, a dostęp do nich ułatwiał przemyślany układ serpentynowej drogi głównej, ścieżek, schodów i tarasów.

Widok ogólny cmentarza, kwatera austro-węgierska, 1918-1939 (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-U-3955-2)

⁴⁹ W sumie wykonał on cztery głowy greckich wojowników w hełmach. Dwie z nich wieńczą bramę cmentarza w Lichwinie (nr 187), jedna pomnik główny cmentarza w Szczepanowicach (nr 194), a kolejna podobny pomnik na cmentarzu w Chojniku (nr 150). Wedle zachowanych szkiców głowa greckiego wojownika zdobić też miała cmentarz nr 167 w Ryglicach. Stylizowane wyobrażenia hoplickiego hełmu spotkać również można na reliefach autorstwa Scholza umieszczonych na cmentarzu nr 192 w Dąbrówce Szczepanowskiej i nr 145 w Gromniku. Motyw ten wykorzystał także D. Jurkovič, projektując cmentarz nr 6 w Krempnej. Zob. Agnieszka Partridge, „Wybrane zagadnienia symboliki cmentarzy z I wojny na tle europejskich tradycji sepulkralnych”, w: *Znaki Pamięci. Materiały z konferencji Gorlice 27.10.2007 r.*, Gorlice 2008, s. 69-76, tu s. 73.

Na większości ujętych w obramowania z kamiennych ciosów pojedynczych oraz rządowych mogił pojawiły się drewniane jedno- i dwuramienne krzyże z dwuspadowym daszkiem zaopatrzone na skrzyżowaniu ramion w okrągłe emaliowane tabliczki z nazwiskami i symbolami przynależności pułkowej (aktualnie zachowała się tylko znikoma część z nich).⁵⁰

Przykładowy krzyż z zachowaną emaliowaną tabliczką (© B. Nykiel)

Wykonano je według wzorów dla krzyży katolickich (prawosławny dwuramienny krzyż na mogiłach rosyjskich odpowiada wariantowi jednego z nich) wedle projektów J. Szczepkowskiego.⁵¹ Podobnie jak ogrodzenie wszystkie pomniki na kwaterach wykonane zostały z szarego piaskowca w typie ciężkowickim z zastosowaniem prostopadłościennych ciosów w układzie warstwowym.

Fragment kwatery niemieckiej (©B. Nykiel)

Pomnik – sarkofag (3):

Na wprost wejścia na osi bramy głównej w oskarpowanej niszy wyciętej w zboczu znajduje się stanowiący centralny punkt kwatery jednostek niemieckich pomnik-sarkofag ku czci tych właśnie żołnierzy, który otaczają trzy półkoliste rzędy grobów. Jak wiadomo początkowo Szczepkowski zaproponował w tym miejscu rozwiązanie w postaci kamiennego muru oporowego z wieloboczną wysuniętą do przodu przyporą w typie bastii.

⁵⁰ Por. przyp. 48.

⁵¹ Por. przyp. 15.

Mór ów miał wzmacniać zbocze, a jednocześnie pełnić funkcję ściany pomnikowej dla grobów niemieckich (zob. też fot. na s. 179 w monografii Brocha i Hauptmanna).

Pomnik żołnierzy niemieckich widziany z boku (© B. Nykiel)

Na życzenie pruskich ekspertów wycofano się jednak z tego rozwiązania, a w zamian już D. Jurkovič zaproponował masywny i surowy w formie kamienny pomnik-sarkofag. Autorstwo Jurkovičapozna charakterystycznymi dla jego twórczości elementami (tj. konsole) potwierdza przede wszystkim późniejsza realizacja tego artysty z r. 1929 w postaci nagrobka dr Pavla Blaha na cmentarzu w Skalici, która niemal w 100% odwzorowuje pomnikna Pustkach (zob. il. poniżej).

Sarkofag na kwaterze niemieckiej (© B. Nykiel)

Sarkofag składa się z trzech części: prostopadłościennego, trójwarstwowego cokołu, katafalku w formie przymy oraz sarkofagu ustawionego w połowie wysokości pomnika na konsolach, tworzących jednocześnie haki do zawieszania wieńców.⁵² Sarkofag przykrywa czterostopniowy dach namiotowy w kształcie sześcianu, którypo środku zwieńczy także sześcian z motywem krzyży w typie greckim. W części środkowej pomnika znajduje się obramowana tablica inskrypcyjna z mocno zatartym napisem w jęz. niemieckim:

⁵² Słowacki artysta często stosował konsole-haki, oprócz pomników na Pustkach można je znaleźć m.in. pomnikach i ścianach pomnikowych w zaprojektowanych przez niego cmentarzach nr 9 (Łysa Góra), 48 (RegetówWyżny) i 61 (Wirchne).

Hierruhen in Frieden 65 Deutsche Krieger („Tu spoczywa w pokoju 65 niemieckich wojowników”). W Słowackim Archiwum Narodowym w Bratysławie zachowały się dwa rysunki tego pomnika z kolorowanymi na zielono zwieszonymi na konsolach wieńcami. Oba są sygnowane, jeden datowany jest na 26 V 1918 a drugi na 10 VI 1918.⁵³

Nagrobek dr Pavla Blaha w Skalici z r. 1929 autorstwa D. Jurkoviča (© Dana Bořutová, Dušan Samuel Jurkovič, Bratislava 2009, Il. 639 na s. 310).

Pomnik- kolumna (4):

Usytuowany w południowo-wschodniej części cmentarza pośrodku jednej z kwater austro-węgierskich.

Widok ogólny cmentarza, kwatera austro-węgierska, 1918-1939 (© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-U-3955-2)

⁵³ Informacje J. Drogomira.

Na ośmiobocznym kamiennym cokole spoczywa również ośmioboczny zwężający się ku górze słup z czterema konsolami pośrodku ścian i tablicą inskrypcyjną. Konstrukcję tą określić by można jako stylizowaną urnę przypominającą odwrócony ostrosłup ścięty, spoczywającą na ośmiokątnej, zwężającej się ku górze kolumnie. Ową nietypową urnę zwieńczy identyczny jak na pomniku żołnierzy niemieckich sześcian z krzyży greckich. Formalne podobieństwo obu tych pomników (jak również galicyjskich pułków piechoty) sugeruje, że zaprojektowane zostały przez D. Jurkoviča. Ten zaś stanowi swobodne nawiązanie do zaprojektowanej 14 X 1916 przez J. Szczepkowskiego, a przeznaczonej dla poległych z I. R. 56. kolumny z symboliczną urną (il. IX/26). Autorstwo Jurkoviča potwierdza także przechowywany aktualnie w Słowackim Archiwum Narodowym w Bratysławie sygnowany przez niego rysunek tego pomnika, datowany 26 V 1918.⁵⁴

Pomnik-kolumna autorstwa D. Jurkoviča (© B. Nykiel)

Zatarty niemal kompletnie napis inskrypcyjny w płycinie pośrodku pomnika w jęz. niemieckim głosił: *Hierruhen 85 Österr.-Ung. Krieger* („Tu spoczywa 85 Austro-Węgierskich wojowników”).

Słabo czytelna inskrypcja na pomniku-kolumnie (© B. Nykiel)

Pomnik - krzyż dwuramienny (5):

Usytuowany w lewej części cmentarza, na skarpie po lewej stronie od aktualnego bocznego wejścia na cmentarz. Znajduje się w środku dużego zespołu grobów żołnierzy rosyjskich (wg oficjalnych danych 212).

⁵⁴ Informacja J. Drogomira.

Kwatera armii rosyjskiej z pomnikiem autorstwa J. Szczepkowskiego (© B. Nykiel)

Na dwustopniowym kamiennym cokole spoczywa ciężki kamienny pomnik w kształcie stylizowanego dwuramiennego krzyża w typie lotaryńskim zaokrąglonym zakończeniem ramion. Pomnik nie posiada tablicy inskrypcyjnej. Projektantem tego pomnika jest bez wątpienia Jan Szczepkowski. Zachował się jego sygnowany rysunek projektowy datowany 17 VIII 1916, który nie odbiega zasadniczo od zrealizowanego obiektu.

Widok od frontu na pomnik na kwaterze „rosyjskiej” (© B. Nykiel)

Zespół pomników trójkątnych(6a, b, c):

Pomniki w tym typie rozrzucone zostały w centralnej i wschodniej części cmentarza na kwaterach żołnierzy austro-węgierskich i niemieckich. Jeszcze w latach 80-tych XX w. miało ich

być dziewięć lub siedem (karty inwentaryzacyjne cmentarza).⁵⁵ Wszystkie mają zbliżone wymiary 230 x 125 x 60 cm. Na prostopadłościennym kamiennym trójwarstwowym cokole umieszczono wysmukłe, zakończone trójkątnie stele z inskrypcją na płycinie frontowej. Część z nich stanowią wbudowane w lico płaskie kamienne płyty, część zaś wykonana została z cegły i betonu. W szczycie ostro zwężających się trójkątów niektórych z nich umieszczono małe kamienne krzyżyki. Pomniki w tym typie znajdują się na kwaterach austro-węgierskich (26 i 49 poległych), w tym wydzielonej małej kwaterze artylerzystów (7 pojedynczych mogił).

Trójkątna stela 6 a (napis 1) (© B. Nykiel)

Napisy inskrypcyjne umieszczone na pomnikach w tych kwaterach głosiły: 1) *Hierruhen 49 Österr.-Ung. Kreiger* („Tu spoczywa 49 austro-węgierskich wojowników”) – aktualnie piaskowcowa stela niemal kompletnie zwietrzała i inskrypcja już nie istnieje; w płycinie pod zwieńczającym ten pomnik krzyżykiem umieszczona została symboliczna kula armatnia, 2) *Zumewigengedenknis! 7 Österr.-Ung. Artilleristen* („Cześć ich pamięci! 7 austro-węgierskich artylerzystów”) – w płycinie nad inskrypcją umieszczoną na nieregularnym betonowym podłożu znajduje się lekko wypukły kamienny krzyż ułożony z czterech gładów w dwóch kolorach, 3) *Hierruhen 26 Öst.-Ung. Krieger* („Tu spoczywa 26 austro-węgierskich wojowników”). W wypadku pomnika z inskrypcją upamiętniającą 26 żołnierzy rosnący przy samym cokole pomnika dorodny buk podsadza jego fundament.

Stela 6 b (napis 2) na kwaterze austro-węgierskich artylerzystów (© B. Nykiel)

⁵⁵ Materiały inwentaryzacyjne udostępnione przez Urząd Gminy Łużna (1985, 1987).

Stela 6 c (napis 3) na kwaterze 26 żołnierzy austro-węgierskich (© B. Nykiel).

Pomnik-kolumna (7):

Znajduje się w zachodniej części cmentarza w środkowej partii zbocza. Wykazuje duże podobieństwo do opisanego wyżej pomnika-kolumny (4). Umieszczono go centralnie, w kręgu mogił żołnierzy austro-węgierskich. Jest to wysmukła kamienna kolumna z wydzielonym uskokowo cokołem. Jej zwieńczenie tworzy wydatnie profilowanalekko zwieńczona zaokrągloną głowicą, na której podobnie jak na innych pomnikach umieszczony został wpisany w sześcian krzyż grecki. Autorem także i tego pomnika jest D. Jurkovič, który z pewnością w zaprojektował także sąsiadujący z nim pomnik-obelisk.

Pomnik-kolumna projektu D. Jurkoviča (© B. Nykiel)

Fragment cmentarza z górnym półokrągłym tarasem, gontyną i kwaterą węgierską, 19181-1939(© Zbiory Narodowego Archiwum Cyfrowego, Zespół: Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny, sygn.: 1-U-3954-5)

Mały taras widokowy (8):

Znajduje się najniżej spośród trzech tarasów, w ciągu prowadzącej na szczyt wzgórza alei głównej. Pierwotnie tarasy te posiadały też walory widokowe, które utraciły z powodu nadmiernego zadrzewienia stoku. Tak jak i wyższy z tarasów ten ma kształt nieregularnego pięciokąta, ograniczonego kamienną balustradą. Od strony stoku platforma tarasu opiera się na kamiennym murze oporowym. Prześwity między przykrytymi płytą parapetową słupkami balustrady są puste.

Widok tarasu z dołu i z góry (© B. Nykiel)

Pomnik – obelisk (9):

Usytuowany również w zachodniej części cmentarza, pośrodku wydzielonego zespołu grobów żołnierzy austro-węgierskich w niedalekiej odległości od pomnika-kolumny (7). Jest to ustawiony na dwustopniowej podstawie i trójstopniowym cokole kamienny obelisk. W jego narożnikach umieszczono wpisane w sześcian krzyże greckie. W górnej części monumentu, w jego środkowej partii charakterystyczne ułożenie kamienia tworzące rodzaj pionowego ornamentu. Projekt tego pomnika autorka słowackiej monografii twórczości artysty D. Bořuchová przypisuje D. Jurkovičowi. Atrybucję potwierdzają m.in. wspomniane wyżej umieszczone w narożnikach sześciany z krzyżami greckimi.⁵⁶

⁵⁶ Dana Bořutová, *Dušan Samuel Jurkovič*, Bratislava 2009, il. 336, s. 166.

Pomnik- obelisk autorstwa D. Jurkoviča (© B. Nykiel)

W pobliżu tego pomnika znajduje się jedyna na terenie cmentarza umieszczona na pojedynczej mogile płaska betonowa płyta nagrobna z wyrytym napisem: *Michał Stępień/ * 18.4.93/ + 19.5.15*. Najprawdopodobniej ufundowana została przez rodzinę zmarłego w latach 20- lub 30-tych XX w. Wedle spisów poległych zweryfikowanego przez J. Drogomira chodzi tu o pochowanego w grobie nr 337 szeregowca z nowosądeckiego 20. Pułku Piechoty [Ldst. Inf. Michael STEMPIEN, I. R. 20, poległy 28 III 1915].⁵⁷ Data na płycie być może odnosi się do pochówku (powtórznego?), jest bowiem późniejsza od podanej w spisach daty zgonu.

Taras widokowy (10):

Usytuowany na osi głównej alei, prowadzącej w górę cmentarza do ruin kaplicy w najwyższym punkcie wzgórza. Platforma tarasu od strony stoku wsparta jest na pięciokątnym murze oporowym, który nad platformą przechodzi w kamienną ażurową balustradę. Prześwity między przykrytymi płytą parapetową słupkami balustrady wypełnione są kamiennymi ciosami, tworzącymi powtarzający się motyw. Ten sam motyw powtarza się w balustradzie tarasu przed kaplicą – gontyną, wskazując jednoznacznie na projekt D. Jurkoviča.

Widok tarasu od góry (© B. Nykiel)

Dwa pomniki – ścięte obeliski (11 a, b):

⁵⁷ Jerzy Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej...*, T. 1, Tarnów 1999, s. 589.

Usytuowane symetrycznie względem głównej alei na kwaterach żołnierzy austro-węgierskich z galicyjskich pułków piechoty. Umieszczono je wśród półkolistych rzędów grobów podzielonych promienistymi podziałami na sześć zespołów po sześć rzędów grobów, które ograniczają kamienne dwurzędowe uskoki.

Widok kwatery z obeliskiem ku czci I. R. 56 (© B. Nykiel)

Oba identyczne kamienne pomniki mają kształt nieco przysadzistego ściętego obelisku, który wieńczy sześcian z krzyżem greckim. Nieco powyżej $\frac{1}{2}$ wysokości na ścianach bocznych konsole.

Obeliski I.R. 57 (z lewej) i I. R. 56 (z prawej) (© B. Nykiel)

Na licu obu z nich trapezowo zamknięte tablice inskrypcyjne. Niemiecki napis na jednym z nich głosi: *Hierruhen in Freiden 96 Öst.-Ung. Krieger des I. R. nr 57* („Tu spoczywa w pokoju 96 austro-węgierskich wojowników z 57 Pułku Piechoty”). Na drugim napis uległ kompletnej degradacji. Dotyczył on z pewnością poległych z wadowickiego 56. P. P., gdyż to właśnie sąsiadujące ze sobą kwatery tych pułków wyróżnione zostały przez identyczne w wyglądzie pomniki. Podobieństwo do pomnika głównego na cmentarzu w Łysej Górze (nr 9, I Okręg Żmigród), widoczne m.in. w zastosowaniu konsoli jako elementu zdobniczego, wskazują w wypadku obu monumentów na prawdopodobne autorstwo D. Jurkoviča.

Tablica na obelisku I.R. 57 (© B. Nykiel)

Nieczytelna tablica inskrypcyjna obelisku I. R. 56 (©B. Nykiel)

Taras widokowy z krzyżem (12):

Znajduje się na rozwidleniu ścieżek w północno-zachodniej części cmentarza, przed prowadzącymi na szczyt wzgórza kamiennymi schodami, wiodącymi do znajdującej się tam niegdyś kaplicy-gontyny. Z boków tarasu mur oporowy schodzi półsownicami wzdłuż schodów, tworząc od strony stoku pełną balustradę krytą płytą parapetową. U podnóżu schodów mur balustrady przechodzi w okrągłą niską kolumnienkę.

Widok tarasu od strony wiodących niegdyś do kaplicy schodów (© B. Nykiel)

Pośrodku uskokowo wzniesionego kamiennego ogrodzenia (patrzac od wewnętrznej strony tarasu) w jego najwyższym punkcie pełniącym jednocześnie rolę cokotu umieszczono

wysoki drewniany łaćński krzyż (replika). W licumuru wykonanego w układzie rzędowym z bogatą fakturą, poniżej krzyża na jednej z kamiennych płyt, znajduje się zwiędnięta tablica inskrypcyjna z napisem: A. D./ 1915-1918. Nadmierne zadrzewienie powoduje, że w chwili obecnej także i ten taras nie spełnia swej pierwotnej roli punktu widokowego.

Zatarta inskrypcja w kamiennej płycie pod krzyżem (© B. Nykiel)

Kamienno-drewniany pomnik węgierski (13):

Jest to nowy element w strukturze cmentarza wzniesiony w r. 1995 przez żołnierzy węgierskich w 80-tą rocznicę bitwy gorlickiej. Pomnik ten znajduje się nieco powyżej górnego tarasu widokowego, po jego prawej stronie tuż obok kamiennych schodów wiodących do dawnej kaplicy. Ustawiono go u podnóża jednej z kwater żołnierzy z pułków węgierskich. Drewniany monument nawiązujący do węgierskiej snycerki ludowej ustawiony jest na kamiennej podstawie z ciosów piaskowca ciężkowickiego odwołującej się z kolei do stylistyki oryginalnych pomników na terenie cmentarza. Ścięta pod kątem kamienią podstawą ma przymocowaną od lica tablicę inskrypcyjną z białego marmuru, na której umieszczono napis w językach węgierskim i polskim. W polskiej wersji głosi on: „Ku pamięci węgierskich bohaterów/poległych w czasie/ I wojny światowej./ Węgierskie wojsko 1995.”

Węgierski pomnik ku czci 80-lecia bitwy gorlickiej (© B. Nykiel)

Na jednym z dorodnych buków powyżej tego pomnika po prawej stronie, tuż obok wiodących do ruin kaplicy schodów znajduje się umocowana w r. 2002 metalowa tabliczka z napisem po węgiersku.

(© B. Nykiel)

Dwa pomniki z koroną Św. Stefana (14 a, b):

Podobnie jak obeliski na kwaterach pułków galicyjskich, tak i te dwa kamienne pomniki ustawione zostały symetrycznie, w pobliżu tarasu kaplicy, na półkolistce rozmieszczonych zespołach grobów żołnierzy z pułków węgierskich.

Pomniki z koroną Św. Stefana (© B. Nykiel)

Na dwustopniowym cokole znajdują się ośmioboczne postumenty zdobione w górnej części ścian krzyżami greckimi. Pomniki zwieńczą także kamienne rzeźby ze stylizowanym wyobrażeniem korony Św. Stefana. Jest to jedno z dwóch przedstawień tego motywu na terenie dawnej Galicji Zachodniej.

Zbliżenie jednej z koron (© B. Nykiel)

Pozostałości tarasu i kaplicy-gontyny (15):

Widok na komorę kaplicy z fragmentem tarasu (© B. Nykiel)

Fragmenty balustrady tarasu oraz komory kaplicy (© B. Nykiel)

Materiały inwentaryzacyjne z lat 80-tych i 90-tych (fotografie) wskazują, że od tego czasu stosunkowo dobrze zachowany po pożarze z r. 1985 kamienny taras oraz kamienna

komora kaplicy uległy szybko postępującej, znacznej degradacji. Wykruszył się nie tylko nadwerżony przez temperaturę kamień (kolor). Na skutek niekontrolowanego rozrostu krzewów i samosiejek oraz dostępu wilgoci rozpadowi ulegała cała zachowana dotąd struktura budowli. Kaplica-gontyna stanowić będzie przedmiot odrębnego opracowania.

Opracowanie:

Dr Beata K. Nykiel
ul. Kozienicka 105 A
30-397 Kraków
tel.: 12 267-53-55, kom. 601 578-469
e-mail: b.nykiel@mck.krakow.pl; nykiel@bilkent.edu.tr

UWAGA:

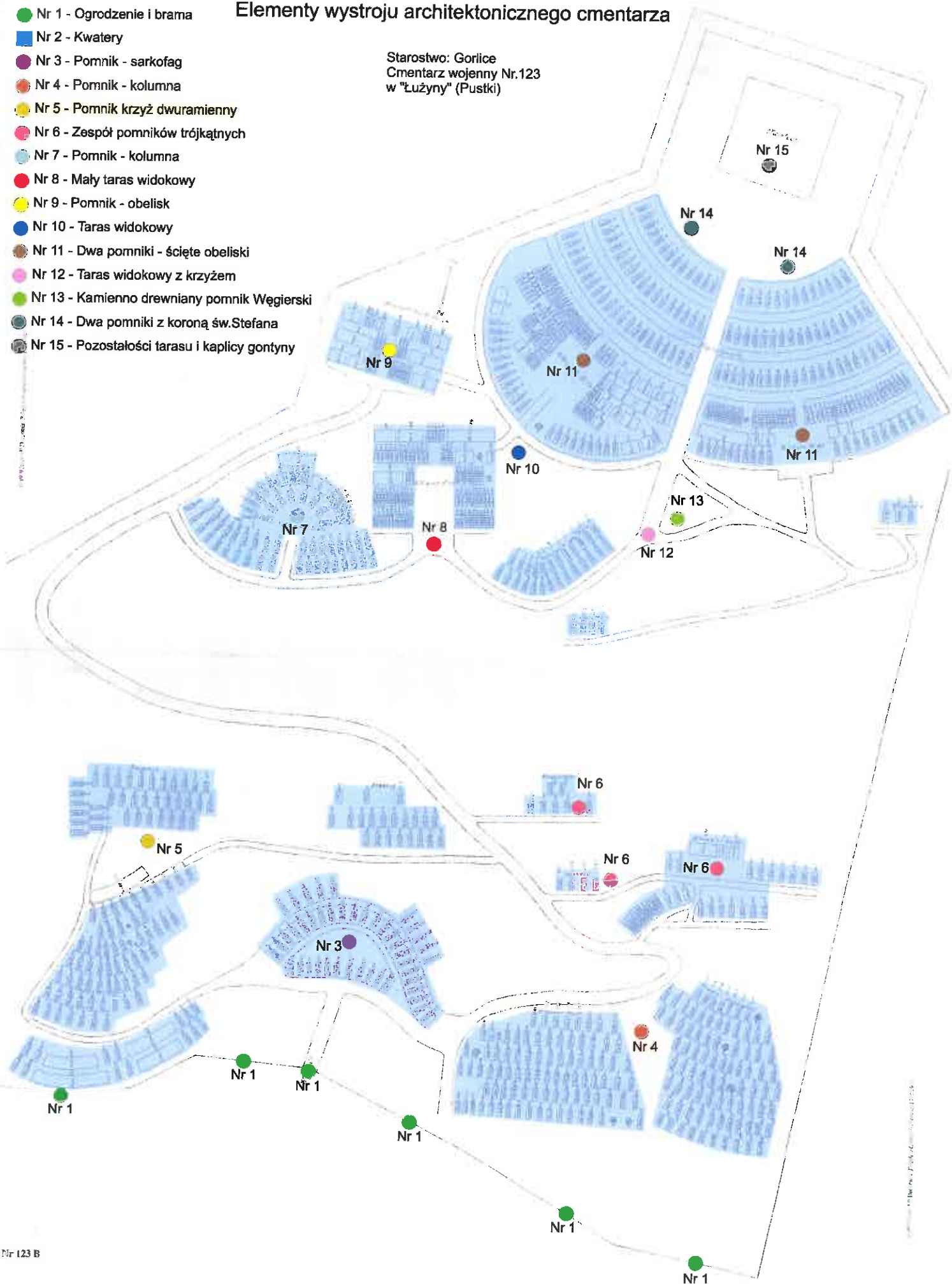
Prawa autorskie zastrzeżone. Dokumentacja została sporządzona wyłącznie w celu przeprowadzenia renowacji i rekonstrukcji cmentarza. Wykorzystanie w całości lub części do innych celów, bez zgody autora, stanowi naruszenie prawa.

Kraków, 25 listopada 2012 r.

Elementy wystroju architektonicznego cmentarza

Starostwo: Gorlice
Cmentarz wojenny Nr.123
w "Łużyny" (Pustki)

- Nr 1 - Ogrodzenie i brama
- Nr 2 - Kwatery
- Nr 3 - Pomnik - sarkofag
- Nr 4 - Pomnik - kolumna
- Nr 5 - Pomnik krzyż dwuramienny
- Nr 6 - Zespół pomników trójkątnych
- Nr 7 - Pomnik - kolumna
- Nr 8 - Mały taras widokowy
- Nr 9 - Pomnik - obelisk
- Nr 10 - Taras widokowy
- Nr 11 - Dwa pomniki - ścięte obeliski
- Nr 12 - Taras widokowy z krzyżem
- Nr 13 - Kamienno drewniany pomnik Węgierski
- Nr 14 - Dwa pomniki z koroną św.Stefana
- Nr 15 - Pozostałości tarasu i kaplicy gontyny

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI
Dokumentacja konserwatorska.

SPIS TREŚCI.

	strona
Karta tytułowa obiektu	48
Uwagi wstępne	49
Stan zachowania cmentarza	50
Przyczyny zniszczeń	58
Wnioski i założenia konserwatorskie	61
Postępowanie konserwatorskie	69
Spis fotografii	73
Fotografie	77

KARTA TYTUŁOWA OBIEKTU.

Tytuł obiektu :	Cmentarz wojskowy z I Wojny Światowej nr. 123
Lokalizacja :	Łużna- Pustki.
Rodzaj obiektu :	Cmentarz wojskowy,
Materiał i technika:	Pomniki i mur ogrodzeniowy z piaskowca karpackiego, krzyże- drewniane.
Czas powstania:	1915 r.
Autor:	Według projektu Jana Szczepkowskiego.
Wpis do rejestru zabytków:	A- 563 z dn. 29. 06. 1988 r.
Właściciel / inwestor:	Urząd Gminy Łużna 38-322 Łużna 634.
Zleceniodawca:	jw.
Opracowanie programu prac konserwatorskich	Pracownia Konserwacji Dziej Sztuki i Zabytków KONSART, Marek Sawicki, ul. Studencka 7a/6, 31-116 Kraków. tel. (0-12) 423 06 34. + 48 606 169 889 e-mail: konsaw@poczta.onet.pl

UWAGI WSTĘPNE.

1. *Cmentarz Łużna- Pustki jest miejscem pochówku ludzi poległych w zmaganiach wojennych w 1915 r. zw. Bitwa Gorlicka. Tradycja chrześcijańskiej kultury europejskiej nakazuje szacunek dla zmarłych i otoczenie opieką miejsca ich wiecznego spoczynku. Z tradycji tej wynikają regulacje prawne chroniące cmentarze wszelkiego rodzaju.*
2. *Jest to cmentarz wojenny, na którym spoczywają żołnierze armii austro- węgierskiej i rosyjskiej. Międzynarodowe traktaty i konwencje zobowiązują państwa, na których terenie znajdują się groby żołnierskie, do opieki, zachowania i upamiętnienia ich.*
3. *Cmentarz jest cennym dziełem architektonicznym o walorach krajobrazowych, artystycznych i historycznych, uznanym za dobro kultury w rozumieniu ustawy „O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”, Dz. U. nr 23 VII 2003 r. Nr 162, poz. 1568. z nowelizacją z dn. 24 II 2006 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie ustawy o samorządzie województwa (Dz. U. z 2006 r. Nr 126, poz. 875) i z tego tytułu jest on objęta opieką prawną, a wszelkie wobec niego przedsięwzięte działania odbywać się mają za zezwoleniem Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu.*
4. *Cmentarz wojenny nr 123 Łużna- Pustki jest wpisany do rejestru zabytków nr A-563/88 określającym granicę ochrony konserwatorskiej na całość zabudowy.*
5. *Wszystkie prace konserwatorskie powinny być wykonywane pod kierunkiem dyplomowanego konserwatora zabytków a firma przeprowadzająca remont posiadać praktykę i zezwolenia na wykonywanie prac przy obiektach zabytkowych.*
6. *Prace konserwatorskie powinny być nadzorowane przez autora programu.*
7. *Stosowane materiały i technologie muszą spełniać wymagania techniczne, normowe, estetyczne i użytkowe, posiadać stosowne atesty, aprobaty, certyfikaty zgodnie z obowiązującymi przepisami.*
8. *Koniecznością jest wykonanie dokumentacji fotograficznej stanu zachowania obiektów przed, w trakcie i po konserwacji. Wszystkie etapy prac powinny być opisane zgodnie z obowiązującym schematem dokumentacji konserwatorskiej.*
9. *Działania dodatkowe, wynikię w trakcie prac konserwatorskich a nieuwjęte w niniejszym programie, powinny być rozstrzygnięte w wyniku komisji konserwatorskiej po uprzednim powiadomieniu Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Delegatura w Nowym Sączu.*
10. *Wykonawcy powinni prowadzić dziennik prac konserwatorskich.*
11. *Do rekonstrukcji układu mogił i nagrobków należy wykonać dokumentację historyczno- odtworzeniową.*
12. *Wszystkie prace budowlane muszą być poprzedzone projektem architektoniczno- budowlanym.*

STAN ZACHOWANIA CMENTARZA.

Opis ogólny.

W ogólnej ocenie stan zachowania cmentarza można uznać za średni a lokalnie zły. Kwatery z grobami żołnierskimi porosły lasem i krzewami. Ważne jest, że cmentarz zachował swój całkowicie pierwotny kształt i charakter. Wszystkie założenia przestrzenne są w miarę czytelne. Na cmentarzu przeprowadzano w miarę możliwości i środków oczyszczanie z roślinności oraz rekonstrukcje grobów i krzyży. Obecnie trudno jest dokładnie określić stan zachowania kamiennych pomników, ponieważ wszystkie zostały pokryte patyną, mchami, glonami. Część pomników uległo przechyleniu lub obsunięciu. Kamień lokalnie uległ dezintegracji poprzez osypanie co z kolei doprowadziło do powstania ubytków. Niektóre elementy architektoniczne cmentarza jak murki tarasów zostały rozbite lub same się rozpadły.

Największe zniszczenie to spalenie kaplicy- gontyny.

Na wielu nagrobkach brak jest drewnianych krzyży, które w przeszłości były w trzech wzorach. Obecnie istniejące krzyże to późniejsza rekonstrukcja z lat 80 i 90 XX w.

Jak już wspomniano samosiejki drzew i krzewów w niekontrolowany sposób porosły cmentarz powodując jego zacienienie i wzrost zawilgocenia a nawet miejscowo naruszyły konstrukcję pomników i obramień alejek. Martwe konary drzew pozostawione bez pielęgnacji opadając niszczą pomniki.

Opis szczegółowy.

Nr 1. Ogrodzenie i brama

Elementy kamienne jak słupy i murek przetrwały w miarę dobrym stanie, Jedynie lokalnie nakrywy betonowe są popękane i posiadają drobne ubytki. Kamienne słupy uległy nieznacznemu przechyleniu, co niema większego znaczenia konstrukcyjnego.

Kamień w miejscach zacienionych porósł mchami i glonami zmieniając jego kolorystykę na zieloną. Miejscowo kamienne ciosy osypują się tworząc ubytki o różnej głębokości. Tam gdzie powierzchnia była intensywnie opłukiwana wodami opadowymi faktura i sposób obróbki uległy zatarciu. Również zniszczeniu przez wysypanie uległy spoiny. Dolny murek miejscami został zasypany ziemią, co powoduje jego zawilgocenie. Również na tym poziomie ogrodzenia w strefie zawilgocenia pojawiły się wykwity wysoleń, które rozsadzają powierzchnie kamienia. Miejscami występują pionowe zacieki i wypłukania struktury kamienia przez wody opadowe. Również nieznacznemu zniszczeniu uległy kamienne hełmy flankujące bramę. Najpoważniejsze zniszczenia to rozwarstwiające się płyty cementowych zadaszeń na uskokach muru po lewej stronie (wsch.) od bramy. Rozległe ubytki występują na ławach kamiennych po wewnętrznej stronie bramy. Po stronie lewej (wsch.) jedna z ław rozbita. Fragmenty z niej leżą zwalone na ziemię.

W dużo gorszym stanie jest drewniane ogrodzenie i brama. Zostały one zrekonstruowane niedawno, bo w latach 80 XX w. Mimo to niezabezpieczone odpowiednio uległy procesom niszczącym głównie poprzez korozję biologiczną. Niektóre elementy ogrodzenia jak nakrycie niemal zupełnie zbutwiały. Wrota bramy nieznacznie opadły. Złącza stolarskie rozesły się i zdeformowały.

Do zniszczeń należy zaliczyć prace naprawcze wykonywane przy użyciu cementu szarego i na niskim poziomie. Są to głównie spoiny fug.

Nr 2. Kwatery i groby.

Stan zachowania kwater i poszczególnych grobów jest w znacznym stopniu zróżnicowany. W większości zostały one odsłonięte spod dziko rosnącej roślinności i ziemi. Są czytelne i w miarę uporządkowane.

Natomiast we wsch. części cmentarza szereg kwater z grobami jest nieodsłoniętych i nieuporządkowanych. Występują również zachowane jedynie tylko we fragmentach obramienia grobów.

Te kwatery, które są widoczne nieznacznie na stokach uległy osunięciu, co nie powoduje zakłócenia układu całościowego cmentarza. Częściowo osunęły się lub uległy osypaniu obramienia grobów wykonane z drobnych łupanych ciosów kamiennych.

Na grobach zrekonstruowano krzyże w drewnie dębowym ustawiając je na betonowych fundamencikach w metalowych jarzmach. Krzyże te częściowo odbiegają od wzorów z czasów powstania cmentarza. Niektóre zostały już w znaczny sposób zaatakowane poprzez korozję biologiczną. Na współcześnie wykonanych krzyżach brak jest tabliczek identyfikujących żołnierzy. Zamieszczone nowe tabliczki dalece odbiegają wzorem od dawnych i są wykonane tanim kosztem.

Nr 3. Pomnik – sarkofag.

Pomnik z kamiennych piaskowcowych bloków przetrwał do naszych czasów w stanie średnim. Powierzchnia w miejscach zacienionych jest porośnięta mchami i glonami co w znaczny sposób unieczystnia naturalną kolorystykę kamienia. Największe siedliska mikroflory to góra pomnika i poziome uskoki. Na całościową estetykę wpływ mają ciemne zacieki lub rozjaśnienia. Rozjaśnienia kamienia to efekt osypywania i złuszczenia, który doprowadził do zniszczeń powierzchni.

Wysypaniu uległy również fugi tworząc szczeliny. W środkowej części i od str. pñ. i w części zach. powierzchnia kamienia uległa osypaniu doprowadzając do utraty śladów obróbki kamieniarskiej. Zniszczenia powierzchniowe poza osypywaniem się ulegają dodatkowo rozwarstwianiu. Największe zniszczenia można zlokalizować pod górnym uskokiem o kształcie tumby tj. czwarty rząd kamieni. Tam niemal wszystkie krawędzie zostały zaoblone.

Od str. pñd. w górnej części pośrodku drugiego rzędu kamieni rozległy ubytek ciosu. Po stronie pñ. widoczny ubytek elementu wystającego.

Natomiast po stronie pñd. liczne zacieki po świecach. Tablica inskrypcyjna ma słabo czytelne liternictwo. Dolne partie kamienia zawilgocone i lokalnie zasolone.

Nr 4 Pomnik- kolumna.

Stan zachowania identyczny jak pozostałych pomników. Ogólnie można uznać jako średnio- dobry. Powierzchnie w częściach zacienionych porastają mchy i glony. W górnej części widoczne powierzchniowe zacieki i zabrudzenia. Spływająca woda opadowa wypłukała powierzchnię kamienia pod zwężeniem zwieńczenia i w dolnej części pomnika. Tam można zauważyć najbardziej osypującą się kamieniarke. Jest to wynik osłabienia struktury poprzez nasączenie tej dolnej części na styku z przyziemiem solami. Niemał w całości została osypana powierzchnia wraz z śladami obróbki fakturalnej. Wytworzyły się zaoblone krawędzie ostrości ciosów kamiennych. Większych ubytków nie zauważono. Płyta inskrypcyjna jest osypana a liternictwo mało czytelne. Natomiast liczne drobne ubytki występują na profilowanej ramie otaczającej inskrypcję. Pod uskokami zwieńczenia tam gdzie nie dochodzi woda z opadów wytworzyła się warstwa czarnej patyny unieczyszczając naturalną kolorystykę kamienia.

Również na znacznie wystających fragmentach obróbki bloków widoczny jest ciemny nalot. Powoduje to plamistość całego pomnika. Zniszczeń uzupełniają cementowe spoiny.

Nr 5. Pomnik - krzyż dwuramienny.

Stan zachowania kamieniarki identyczny jak opisanych powyżej pomników. Miejsca zacienione pokrywają mchy i glony. Powierzchnie boczne są poryte czarną warstwą patyny zasłaniającą znacznie naturalną kolorystykę kamienia. W gorszym stanie są powierzchnie frontalne krzyża. Są one płaskie i w całości oblewane przez wody opadowe, co doprowadziło do wypłukania spoiwa a w rezultacie utratę obróbki powierzchni kamieniarskiej. W tej części pomnika dochodzi również do rozwarstwiania się powierzchni kamienia. Fugi częściowo wysypane i zastąpione cementowymi. Można przypuszczać, że dolna część krzyża jest zasolona. Tam tworzą się białe wykwyty.

W postumencie po stronie zach. w wyniku osypania się kamienia powstał głęboki ubytek.

Nr 6. Zespół pomników trójkątnych.

Pomnik A. Górna część pomnika wykonana z płyt piaskowcowych jest w złym stanie technicznym. Struktura kamienia zwietrzała, osypana z licznymi ubytkami zwłaszcza na profilach trójkątnego zadaszenia. Inskrypcja w trójkątnym polu niemal zupełnie osypana. Na uskokach mchy i glony.

Powierzchnie bloków postumentu osypane. Część pomnika od strony wsch. wrosnięta w drzewo.

- Pomnik B. Zniszczony identycznie jak pomniku A. Profilowane krawędzie zadaszania osypane z licznymi ubytkami. Trójkątna płyta z napisem w górnej części rozbita z rozległym ubytkiem. Płyta w dolnej i środkowej części rozwarstwia się. Cokół wypłukany z osypaną powierzchnią.
- Pomnik C. Stan zachowania identyczny jak pomników opisanych powyżej. Powierzchnia kamienia w dużym stopniu osypana i rozwarstwiona. Trójkątna płyta w górnej części rozbita z ubytkiem. Krawędzie poobijane. Górny fragment zadaszania płyty odpadł.

Nr 7. Pomnik– kolumna.

Stan zachowania pomnika można porównać do obiektu Nr 4. Zniszczenia są niemal identyczne. Część górna wieńcząca pokryta warstwą mchów oraz czarnej patyny. Lokalnie kamień uległ dezintegracji i się osypuje. Pod uskokiem zwieńczenia dookoła kolumny pas czarnej patyny. Na powierzchni zauważono nieznaczne ubytki. Część dolna zawilgocona i prawdopodobnie zasolona. Spoiny mocne cementowe.

Nr 8. Mały taras widokowy.

W poważnym stanie zniszczony. Przęsła boczne rozbite wraz z pionowymi elementami i nakrywami. Zachowana środkowa część porośła mchami. Na powierzchni płaskich nakryw widoczne liczne ubytki i wżery. Zniszczone elementy leżą obok częściowo przykryte ziemią. Powierzchnia kamienia osypuje się i złuszcza.

Naturalna kolorystyka kamienia przykryta brudem i patyną. Zniszczeniu uległa również przednia ściana, jest znacznie zasolona z tendencją do osypywania.

Nr 9. Pomnik – obelisk.

Pomnik zacieniony przez gęsto rosnącą roślinność w otoczeniu. Znacznie zawilgocony, co powoduje, że porastają go mchy i porosty. Kamień powierzchniowo zabrudzony z warstwą czarnej patyny. Dolna część obelisku częściowo osypana z drobnymi ubytkami. Tam również zniszczeniu uległa faktura obróbki kamieniarskiej.

Nr 10. Taras widokowy.

Taras można zaliczyć do jednego z najbardziej zniszczonych obiektów cmentarza Łuzna – Pustki. Środkowa część rozbita, nakrywy zrzucone, a pionowe słupki w wiksyodci rozbite. Zachowane elementy rozluźnione i grożą w każdej chwili rozpadem. Dodatkowo powierzchnie płaskie są zacienione i porośnięte grubą warstwą mchów. Rozległe ubytki występują niemal wszędzie. Do zniszczeń należy również zaliczyć osypujący się kamień.

Nr 11. Dwa pomniki – ścięte obeliski.

Stan zachowania podobny jak pozostałych pomników. Dolne części zarośnięte krzewami. Na płaskich elementach gruba warstwa mchów i glonów. Mchy występują również w partiach spoin. Powierzchnia częściowo osypana z ubytkami. Zniszczeniu uległa tablica z napisem. Spoiny uległy wykruszeniu.

Nr 12. Taras widokowy z krzyżem.

Kamieniarka częściowo porośnięta mchami. Powierzchnie bloków uległy osypaniu a ostre krawędzie zaobleniu. Faktura obróbki zatracona. Liczne ciemne zacieki.

Spoiny wykruszone. Stopnie uległy odspojeniu. Na całości pomnika liczne ubytki. Drewniany krzyż nieznacznie zbutwiały.

Nr 14. Dwa pomniki z koroną Św. Stefana

Stan zachowania kamieniarki identyczny jak opisanych powyżej pomników. Miejsca zacienione pokrywają mchy i glony. Powierzchnie boczne są poryte czarną warstwą patyny zasłaniającą znacznie naturalną kolorystykę kamienia. Wody opadowe doprowadziły do wypłukania spoiwa a w rezultacie utratę obróbki powierzchni kamieniarskiej. W tej części pomnika dochodzi również do rozwarstwiania się powierzchni kamienia. Fugi częściowo wysypane i zastąpione cementowymi. Można przypuszczać, że dolna część postumentu są zasolone. Tam tworzą się białe wykwity.

PRZYCZYNY ZNISZCZEŃ.

Na obecny stan zachowania cmentarza wpływ miały różnorodne procesy niszczące, które zachodziły na przestrzeni lat. Nasilające się efekty destrukcyjne najczęściej powstają w wyniku współdziałających ze sobą skomplikowanych procesów fizycznych, chemicznych i biologicznych.

Na całym cmentarzu w sposób niekontrolowany zaczęły wyrastać drzewa i krzewy-samosiejki, których systemem korzeniowy doprowadzał do naruszenia konstrukcji muru ogrodzeniowego, pomników, alejek i schodów powodując pęknięcia i odkształcenia Korony drzew rozrastających się chaotycznie zacieniają cmentarz, co sprzyja utrzymywaniu się podwyższonego zawilgocenia. Praktycznie teren ten nigdy nie wysycha. Wilgotne i zacienione pomniki stają się natychmiast doskonałym siedliskiem dla mchów i glonów odpowiadających za korozję biologiczną.

Materiały użyte do budowy cmentarza, mimo bardzo dobrej, jakości o twardej strukturze z biegiem czasu uległy zniszczeniu pod wpływem środowiska zewnętrznego.

W warunkach klimatycznych, jakie panują w środkowej Europie o procesach niszczących elementy budowlane decydują zmiany temperatury w cyklu rocznym i dobowym.

Wraz ze zmianami temperatury idą procesy związane z kurczeniem lub rozszerzaniem materiałów. Jeżeli takie procesy zachodzą w sposób gwałtowny dochodzi wówczas do mikrospeknięć stosunkowo sztywnych materiałów budowlanych.

Woda opadowa z łatwością dostaje się przez powstałe szczeliny do wnętrza kamienia, rozpoczynając niszczące procesy o podłożu fizyko-chemicznym.

Niektóre z nich postępują bardzo szybko za sprawą pyłowych i gazowych zanieczyszczeń powietrza.

Jednym z najgroźniejszych czynników niszczenia materiału kamiennego jest woda we wszystkich stanach skupienia. W części przyziemnej jest największe podciąganie kapilarne wody z gruntu i zbierających się kałuż. Należy też wspomnieć, że cmentarz znajduje się na stoku góry. Spływająca woda w okresie nasilonych opadów czy też roztopów śniegu przepływa przez kwatery natrafiając na pomniki.

Kamień typu piaskowiec karpacki, z którego wykonano pomniki jest zbyt nasiąkliwy, ale duża ilość mikroszczelin i porowatość powodują, że woda wnika głęboko w strukturę, a spływając po powierzchni przyczynia się do zaoblenia krawędzi. Przy spadku temperatury poniżej 0°C następuje zamarzanie wody w szczelinach. Zmiana stanu skupienia wody tworzy wzrost objętości lodu a tym samym wzrost ciśnienia na otoczenie, czego następstwem jest rozsadzanie kamienia.

Jednym z głównych procesów niszczących mur są już wspomniane różnego rodzaju sole podciągane z wodą z ziemi. Przy odparowywaniu sole są wynoszone ku powierzchni gdzie dochodzi do krystalizacji.

Procesowi temu towarzyszą duże naprężenia powodujące rozwarstwianie muru i samej struktury kamienia. Białe wykwyty wskazują na wysoki poziom zasolenia przyziemia muru.

Przemiany chemiczne zachodzące w wierzchnich warstwach muru kamiennego i zaprawy mineralnej tworzą warstewkę patyny, która uniemożliwia naturalne „oddychanie”. Chropowata faktura kamienia doskonale absorbuje stałe zanieczyszczenia z powietrza (smółki, sadze i pyły), które wiąże tworząc czarną patynę mocno związaną z podłożem.

Jednym z najczęstszych objawów przemian chemicznych zachodzących na powierzchni są białe-szare plamy, różnego rodzaju naloty, wykwyty, nacieki, spulchnienia podłoża a nawet łuszczenie się warstw zewnętrznych.

Woda opadowa powoli, ale skutecznie na przestrzeni lat wypłukuje spoiwa z kamienia i w ten sposób znacznie osłabiając go i doprowadzając w rezultacie do jego rozsypania.

Drewniane krzyże są eksponowane na zewnątrz, przez co są narażone na bezpośrednie oddziaływanie zmiennych warunków pogodowych.

Ponadto drewno uległo zmianom atmosferycznym i czynnikom biologicznym, co spowodowało jego spękanie i odkształcenie. Poszczególne elementy krzyży poddały się procesowi butwieniu struktury drewna.

Partie złącz stolarskich są rozeschnięte i utraciły swoją wytrzymałość techniczną.

WNIOSKI I ZAŁOŻENIA KONSERWATORSKIE.

Cmentarz wojсковy z I Wojny Światowej w Łużnej– na wzgórzu Pustki, w austriackiej ewidencji zachodniogalicyskich cmentarzy oznaczony numerem 123 jest obiektem wymagającym szczególnej ochrony i specjalistycznego postępowania konserwatorskiego. Jest to jeden z największych tego typu cmentarzy wojennych z czasów I Wojny Światowej na terenie Polski.

Miejsce to ściąga miłośników historii i licznych turystów nie tylko ze względów wido-
kowych, ale głównie na cmentarze wojskowe, które przypominają tragiczną historię Bitwy Gorlickiej.

Należy wspomnieć o jego ciekawym położeniu, założeniach kompozycyjnych i projektach wykonanych przez dobrych artystów.

Cmentarz przetrwał do naszych czasów w średnim stanie, dlatego warto obiekt poddać kompleksowej konserwacji nie tylko ze względu na jego ciekawy projekt i położenie, ale głównie z myślą o przyszłych pokoleniach. Należy wspomnieć, że w niedługim czasie będziemy obchodzić stulecie jego powstania. W związku z tym planuje się na jego terenie Łużnej w roku 2015 główne uroczystości rocznicowe Bitwy Gorlickiej.

Proponowane działania konserwatorskie powinny być rozplanowane na etapy przez dłuższy okres czasu.

Podstawowym założeniem konserwacji cmentarza wojennego Łużna- Pustki będzie powstrzymanie procesów niszczących oraz przywrócenie mu, w miarę możliwości, utraconych parametrów technicznych i walorów estetycznych. Prace te są o tyle trudne, że cmentarz porasta las, który zupełnie wchłonał cmentarz. Pacząc na stok wzgórza Pustki od str. Łużnej nie jesteśmy w stanie zidentyfikować jego położenia wśród lasu.

Jego dawny układ tak precyzyjnie opracowany przez J. Szepekowskiego został zatracony. Na przestrzeni czasu drzewa i mniejsza roślinność spowodowała duże spustoszenie tak grobów żołnierskich jak i pomników oraz ścieżek. Roślinność nie tylko spowodowała zniszczenia typu mechanicznego, ale poprzez zacienienie spowodowała wzrost wilgotności otoczenia mający zasadniczy wpływ na porastanie pomników mchami i glonami.

Wszelkie planowane prace konserwatorskie, aby miały sens powinny być poprzedzone wycinką drzew przynajmniej częściową i rozłożoną w czasie. Prace te muszą być prowadzone pod ścisłym nadzorem dendrologa i według jego wskazań.

Należy wspomnieć, że będą to działania wyjątkowo trudne ze względu na strome położenie cmentarza. Wycinka i wywóz drewna nie mogą w żaden sposób uszkodzić zabytkowych elementów cmentarza.

Wnioski konserwatorskie:

Proponowany zakres prac przy rewaloryzacji cmentarza:

- uporządkowanie zieleni- drzew, krzewów (prześwietlenie, wycinka),
- naprawa ścieżek i schodów z uwzględnieniem odprowadzenia wód opadowych,
- uporządkowanie grobów i rekonstrukcja zniszczonych,
- pełna konserwacja techniczna i estetyczna kamiennych pomników i muru bramy,
- pełna naprawa i konserwacja ogrodzeń tarasu,
- wymiana tabliczek z napisami,
- rekonstrukcja brakujących pomników,
- rekonstrukcja i wymiana drewnianego ogrodzenia.
- odbudowa kaplicy- gontyny wg. osobnego opracowania.

Uporządkowanie zieleni.

Pozostawiona sama sobie roślinność bez okresowej pielęgnacji rozrosła się w sposób dziki i niekontrolowany. Dlatego proponuje się w pierwszej kolejności dokonać przeglądu drzewostanu pod względem ilości, gatunków, a głównie ich stanu zachowania. Warto dokonać porównania drzewostanu z projektem z okresu powstania cmentarza. Stan zdrowotny drzew z czasu powstania cmentarza powinien zostać określony przez specjalistę dendrologa. Planuje się w miarę możliwości prowadzić etapami wyćinkę lasu w obrębie cmentarza aż do jego czasu jego całkowitego odsłonięcia.

Proponuje się wykonane tego rodzaju prace przed zabiegami konserwatorskimi pomników najlepiej w porze zimowej, kiedy ziemia jest zamrznięta. Należy również wykarczować krzewy dziko rosnące wśród mogił żołnierskich. Samo wycięcie dziko rosnących krzewów nie rozwiązuje problemu. System korzeniowy tak opanował cmentarz, że usunięcie go poprzez wyrwanie pogłębi tylko destrukcję. Natomiast pozostawienie spowoduje szybkie odrodzenie roślinności i powrót do stanu poprzedniego. Dlatego proponuje się usunąć widoczne nadziemne części roślin. W tym przypadku dalszym krokiem byłoby zastosowanie metody chemicznej zapewniającej eliminację wszelkich form życia rośliny. Zastosowane środki powinny powstrzymać odradzanie się roślinności na długi czas. Takimi skutecznymi środkami są herbicydy niszczące substancję roślinną a głównie szyjkę korzeniową, posiadającą zdolność regeneracji rośliny.

Naprawa ścieżek i schodów z uwzględnieniem odprowadzenia wód opadowych.

Do trudniejszych prac należy zaliczyć naprawę ścieżek a zwłaszcza schodów. Wszystkie obramienia kamienne powinny być wyrównane. W wielu miejscach na alejkach wyrosły drzewa, które korzeniami zniekształciły ich przebieg, doprowadzając lokalnie do ich rozpadu. Niektóre ścieżki i schody na stromych stokach osunęły się.

Wszystkie prace naprawcze muszą przywrócić ich pierwotny kształt. Należy wypoziomować stopnie schodów. Dlatego zakłada się tam gdzie zachodzi taka konieczność dokonać rozbiórki i osadzenia stopni ponownie. Przewiduje się lokalnie zastosować cementowe wzmocnienia fundamentów. O tego rodzaju działaniach powinien decydować architekt. Wszystkie alejki i przestrzenie pomiędzy stopniami schodów alei głównej powinno się wysypać kamiennym drobnym tłuczniem pochodzącym ze złóż piaskowcowych z okolic Łużnej. Należy również pamiętać o skutecznym odprowadzeniu wód opadowych.

Uporządkowanie grobów i rekonstrukcja zniszczonych,

Groby żołnierskie w większości zostały uporządkowane lub na nowo odtworzone. Natomiast część z nich jest jeszcze zagubiona wśród drzew i roślinności. Dlatego koniecznością jest dokonanie dalszych ich rekonstrukcji tym bardziej, że zachowały się plany z ich rozmieszczeniem.

Groby w kwaterach mają proste założenie składają się z murku ułożonego z kamieni ciosanych z ustawionym drewnianym krzyżem. W trakcie rekonstrukcji kwater obecnie nieistniejących należy wykonać krzyże o dawnym wzorze takim, jakie były pierwotnie na grobach. Należy pamiętać, że krzyży drewnianych było trzy rodzaje. Natomiast obecnie istniejące zrekonstruowane krzyże częściowo odbiegają od wzorów starych. W związku z tym, że są one w dobrym stanie należy je pozostawić. W momencie ich naturalnego zniszczenia wymienić na właściwe. Koniecznością jest przywrócenie emaliowanych tabliczek z nazwiskiem i przynależnością wojskową. Teren pomiędzy poszczególnymi grobami wskazane byłoby wysypać drobnym tłuczniem z kamienia piaskowcowego tak samo jak alejki. Należy również rozważyć zasianie trawy.

Konserwacja techniczna i estetyczna kamiennego wystroju cmentarza.

W związku tym, że wszystkie pomniki zostały wykonane z tego samego gatunku kamienia proponuje się dla nich opracować wspólną technologię konserwacji.

Proponuje się w pierwszej kolejności dokładnie rozpoznać stan zachowania i przyczyny zniszczeń kamienia.

Wszystkie działania konserwatorskie należy poprzedzić odsłonięciem spod warstwy naniesionej ziemi dolne partie. Chodzi o to, aby pokazać ich dawny poziom.

Przewiduje się również usunięcie istniejących działań naprawczych wykonanych często na niskim poziomie.

Wszystkie proponowane czynności, środki, metody będą dążyć głównie w dwóch kierunkach – powstrzymywanie lub zupełnie wyeliminowanie czynników niszczących oraz przywrócenie pomnikom utraconych parametrów technicznych i estetycznych.

Prace poprzedzające działania konserwatorskie powinny się skupić na wstępnym zabezpieczeniu osypujących się powierzchni kamienia.

Przewiduje się w sytuacjach wyjątkowych źle połączone lub będące luźno fragmenty kamieni rozłączyć do ponownego sklejenia. Natomiast zupełnie zniszczone pojedyncze bloki kamienne zostaną wymienione na nowe z taszli z tego samego gatunku kamienia.

Większe rekonstrukcje lub wymiana zniszczonych kamieni wątku zaleca się wykonać metodą „cerowania”. Ważne, aby zachować charakterystyczny dla obiektu układ z dopasowanym do otoczenia rodzajem obróbki kamienia.

Jednym z najważniejszych etapów prac będzie odczyszczenie powierzchni kamienia. Proponuje się kamień w miejscach osypywania wstępnie wzmocnić poprzez lokalne nasączenie preparatem silikonowym.

Zabieg czyszczenia jest o tyle ważny, że ma zasadniczy wpływ na przyszłą estetykę obiektu.

Pozostawienie zabrudzeń i nawarstwień będzie powodować nadal ciągle ich narastanie i całkowitą zmianę kolorystyki kamienia. Należy pamiętać, że warstwa patyny jest materiałem zupełnie obcym strukturze kamienia. Powoduje ona uszczelnianie w sposób sztuczny jego naturalnej porowatości w efekcie, czego pod jej skorupą następuje kumulacja wysoleń. Nie usunięcie zabrudzeń utrudni zabieg np. hydrofobizacji czy też uzupełnień. Sposób usuwania nawarstwień powinien być tak przeprowadzony, żeby nie naruszyć powierzchni kamienia. Głównie chodzi oto, aby kamień „nie przeczyścić”.

Usuwanie nawarstwień głównie o charakterze zabrudzeń powierzchniowych i czarnej zespolonej patyny wykona się metodami chemicznymi wspomaganymi wodą. Za tego rodzaju metodą przemawia to, że powierzchnie na znacznej powierzchni uległy osypaniu. Nie jest wskazane przy tak osłabionej strukturze kamienia stosowanie oczyszczania metodą CP. Czyszczenie metodą suchą; strumieniowo-ścierną (CP) ze ścierniwem piaskowym lub innym doprowadziłoby do dalszych zniszczeń kamienia. Jako metodę wspierającą proponuje się zastosować kontrolowane działanie hydromechaniczne, lub hydrotermiczne z ręcznym doczyszczaniem. Należy pamiętać, że pomniki usytuowane na zewnątrz są ciągle narażane na opady atmosferyczne. Dlatego zastosowanie do czyszczenia rozwiązań hydromechanicznych wspomaganych środkami powierzchniowo czynnymi nie spowoduje zniszczeń.

Usunąć należy również wysypujące się i zmurszałe spoiny.

Proponuje się zastosować metodę tradycyjnego odsalania tzn. metodę swobodnej migracji soli do rozszerzonego środowiska. Należy również pamiętać o zniszczeniu flory porastającej pomniki środkami chemicznymi o długotrwałym działaniu.

Dopiero tak zabezpieczony, odczyszczony pomnik można poddać dalszym zabiegom konserwatorskim.

Kolejnym bardzo ważnym czynnikiem w całym cyklu konserwatorskim będzie impregnacja z zastosowaniem firmowych preparatów krzemianowych lub krzemoorganicznych o właściwościach wzmacniających.

W zakresie konserwacji estetycznej proponuje się uzupełnić te fragmenty ubytków, które można z całą pewnością odtworzyć nie ingerując w zmianę kształtu pomnika.

Liternictwo zniszczone w dużym stopniu, pozostaną w istniejącym destrukcje. Nie przewiduje się uczytelnienia liter poprzez ich pogłębienie. Można wykonać odtworzenie napisów i umieścić je przy pomniku.

Drobne ubytki należy wypełnić kitem mineralnym barwionym w masie z dodatkowym zbrojeniem z drutu nierdzewnego.

Ostatnie zabiegi jak już wspomniano to zastosowanie środków o przedłużonym działaniu profilaktycznym niszczących mchy i glony. W końcowej fazie pomnik będzie nasączony środkiem hydrofobowym.

Otoczenie pomnika powinno zostać wysypane drobnym tłuczonym kamieniem, który poza względami estetycznymi zapobiega w trakcie opadów deszczu ponownemu zachłapaniu ziemią.

Do bardziej skomplikowanych działań konserwatorskich należy zaliczyć rekonstrukcje zniszczonych murków z tarasów widokowych. Prawdopodobnie zajdzie konieczność ich demontażu. Proponuje się działania poprzedzić dokładną inwentaryzacją rysunkową i projektem opracowanym przez architekta. Wszystkie elementy zachowane poddać konserwacji a brakujące zrekonstruować zgodnie z projektem.

Ogrodzenie drewniane wraz z furtką należy poddać pracom naprawczym. W przyszłości wymienić na nowe.

Najważniejszym działaniem będzie rekonstrukcja kaplicy- gontyny. Prace te nie wchodzą w zakres niniejszego opracowania. Wymagać będą osobnego opracowania architektonicznego i pozwoleń na budowę.

Proponuje się o ile to będzie możliwe zachować istniejące fragmenty fundamentów i ścian, których wytrzymałość techniczna jest na tyle dobra, że nie zachodzi konieczność ich całkowitej rozbiórki.

Natomiast zakłada się ponowne użycie „zdrowego” materiału kamiennego, z którego w przeszłości zbudowano dolne partie gontyny. Duża ilość kamiennych ciosów piaskowcowych jest nadal w dobrym stanie wytrzymałości z możliwością ponownego zastosowania. Selekcji materiału pod względem ponownego wykorzystania powinien dokonać inżynier o uprawnieniach konstruktora budowlanego.

POSTĘPOWANIE KONSERWATORSKIE.

Uporządkowanie zieleni.

1. Wykonanie przeglądu drzew przez dendrologa.
2. Opracowanie opinii przez dendrologa i wytypowanie drzew do ścinki.
3. Wycięcie wytypowanych drzew.
4. Zniszczenie krzewów przy użyciu herbicydów np. *Roundup Energy 450 SL*, *Roundup 360 SL*, *Glyfos 360 SL*. Zabieg powtórzyć nawet do 3 razy. Stosować zgodnie z wskazaniami producenta i zachowaniem środków ostrożności.

Prace naprawcze przy kamiennych pomnikach.

1. Oczyszczenie wstępne kamieniarki (na sucho) z kurzu mchów, porostów, glonów.
2. Usunięcie wszystkich cementowych napraw metodą mechaniczną poprzez skucie.
3. Usunięcie spoin cementowych, zasolonych, zmurszałych na znaczną głębokość. Doczyszczanie z resztek zaprawy ręcznie wąskimi dłutami kamieniarskimi.
4. Zabezpieczenie zniszczonych partii kamienia poprzez nasączenie preparatem na bazie krzemianu etylu – *Funcosil Steinfestiger 300* firmy Remmers, lokalnie przy użyciu pędzli.
5. Odczyszczanie kamieniarki z nawarstwień i zabrudzeń
 - zastosowanie pasty czyszczącej firmowej na bazie środków powierzchniowo czynnych opartych na fluorku amonu o nazwie, *Alkutekx Fassadenreiniger- Paste*, firmy Remmers, z zastosowaniem myjek ciśnieniowych i parownic.
 - miejscowe doczyszczanie 2 % wodnym roztworem *kwasu fluorowodorowego*, (sposób nanoszenia pędzlem lub w okładach z kompresów), z obfitym spłukaniem wodą i neutralizacją,
 - ręczne doczyszczanie szczotkami mosiężnymi, nożami szewskimi.
6. Nasączenie kamieniarki muru środkiem przeciw porostom, mchom i glonom środkiem o nazwie firmowej *Funcosil Snl – Geruuchsarm* firmy Remmers nanoszony pędzlem.

7. Uzupełnienie (metodą „cerowania”) większych ubytków przy użyciu ma piaskowca karpackiego o podobnych wymiarach z użyciem zaprawy tradycyjnej, wapienno- piaskowej w stosunku 3: 1 lub firmowej fugi renowacyjnej *Trass-Kalk- Fugensanier- Mörtel* firmy *Tubag*.
8. Wypełnienie wszystkich większych ubytków kamienia kitem mineralnym o nazwie firmowej *Funkosil Resrauriermörtel* firmy *Remmers* barwionym w masie i nakładanym warstwowo. W miejscach większych i głębszych ubytków proponuje się kity wzmocnić zbrojeniem z drutu niekorodującego tzw. „pajączki”.
9. Uzupełnienie usuniętych spoin, fugą mineralną o składzie tradycyjnym 3cz. piasku drobnego (żółtego), 1 cz. wapna dołowanego, 0,5 cz. cementu portlandzkiego białego z dodatkiem pigmentów lub firmową fugą wapienno- trasową o nazwie *Trass- Kalk- Fugensanier- Mörtel* firmy *Tubag* z odpowiednio opracowaną spoiną.
10. Scalenie kolorystyczne kitów z użyciem spoiwa *Remmers Funcosil La* z pigmentami mineralnymi lub Lokalne scalenie kolorystyczne uzupełnień farbą firmy *Remmers Historic Lasur*.
11. Impregnacja żywicą silikonową *KSE 100* firmy *Remmers*.
12. Zabezpieczenie hydrofobowe pomników np. preparatem firmy *Remmers Funcosil SNL*.
13. Naprawa lub wymiana zniszczonych nakryw z ogrodzenia.

Kamieniarka tarasów widokowych (technologia jw.).

1. Demontaż balustrady i słupków z tarasu.
2. Zabezpieczenia kamieniarki na okres prac remontowych.
3. Prace naprawcze struktury tarasów- wg. osobnego opracowania architektonicznego.
4. Oczyszczenie wstępne kamienia (na sucho) z kurzu mchów i porostów.
5. Usunięcie starych osłabionych kitów.
6. Usunięcie spoin.
7. Dezynfekcja

8. Wstępne zabezpieczenia osypujących się partii kamienia środkiem.
9. Odczyszczenie kamienia:
 - a. metodą chemiczną, z użyciem myjek ciśnieniowych
 - b. ręczne doczyszczanie szczotkami mosiężnymi, nożami szewskimi.
10. Sklejenie pęknięć przy użyciu kleju epoksydowego z zastosowaniem wzmocnień z prętów mosiężnych.
11. Wklejenie taszli i ich obróbka.
12. Wklejenie wzmocnień- „pajączki”.
13. Założenie kitów mineralnych barwionych w masie.
14. Nasączenie środkiem przeciw porostom, mchom i glonom.
15. Scalenie kolorystyczne kitów.
16. Montaż kamieniarki.

Prace naprawcze alejek.

1. Wycinka drzew wrastających w alejki.
2. Naprawa schodów.
3. Naprawa krawężników.
4. Wysypanie alejek tłuczniem kamiennym.

Drewniane ogrodzenie.

1. Wykonanie selekcji elementów przeznaczonych do konserwacji lub wymiany.
2. Odczyszczenie i odkurzeniu drewna metodą mechaniczną.
3. Dezynfekcja drewna produktem firmy Remmers o nazwie *Multi GS* (350ml/m²).

4. Wzmocnienie łączy:

- poprzez ponowne wbicie poluzowanych kołków lub ich wymianę tam gdzie zostały osłabione i nie spełniają swej funkcji łączeniowej,
- wzmocnienie zeschniętych gniazd łączeniowych poprzez wprowadzenie w szczeliny fleków lub klinów z użyciem kleju chemoutwardzalnego.

5. Usunięcie i wymiana zniszczonych partii drewna:

- wycięcie belki z obróbką złączy ciesielskich,
- opracowanie nowej wstawki z montażem przy użyciu kleju.
- dodatkowe zabezpieczenie złączy metalowymi śrubami.

Prace dodatkowe:

- Wymiana drewnianego krzyża z tarasy widokowego.
- Wymiana krzyży z grobów żołnierskich.
- Wykonanie nowych tabliczek.
- Odbudowa gontyny.

MAREK SAWICKI
ARTYSTA PLASTYK
KONSERWATOR DZIEŁ SZTUKI
31-114 Kraków, ul. Studencka 7a/6
tel. 12 423-08-34, 606-169-889

SPIS FOTOGRAFII.

- Fot. 1.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Drewniane ogrodzenie. Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 2.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Fragment zniszczonej nakrywy słupa z muru ogrodzeniowego.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 3.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Pomnik kamienny- sarkofag.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 4.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Pomnik kamienny- kolumna.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 5.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Pomnik kamienny- kolumna. Górna zniszczona część.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 6.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Pomnik kamienny z koroną Św. Stefana. Górna zniszczona część.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 7.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Fragment zniszczonej kamieniarki.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 8.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zniszczona powierzchnia płyty inskrypcyjnej.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

- Fot. 9.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zniszczona powierzchnia bloków kamiennych krzyża.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 10.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zniszczona powierzchnia bloków kamiennych.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 11.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zniszczony balustrada tarasu widokowego.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 12.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Pomnik trójkątny. Wrośnięte drzewo w pomnik.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 13.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zniszczony fundament gontyny.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 14.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zniszczony fundament gontyny.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 15.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Wrośnięte drzewo w schody alejki.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 16.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zdeformowane schody alejki.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

- Fot. 17.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Wrośnięte drzewo w groby wojskowe.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 18.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Wrośnięte drzewo w groby wojskowe.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 19.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zrekonstruowane krzyże na grobach żołnierskich.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 20.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zrekonstruowane krzyże na grobach żołnierskich.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 21.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Odłamany konar drzewa na grobkach.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.
- Fot. 22.** **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Zachowana stara tabliczka z krzyża.
Stan przed konserwacją.
Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 1.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Drewniane ogrodzenie. Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 2.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Fragment zniszczonej nakrywy słupa z muru ogrodzeniowego.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 3. **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Pomnik kamienny- sarkofag.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 4. **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
Pomnik kamienny- kolumna.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 5.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.

Pomnik kamienny- kolumna. Górna zniszczona część.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 6.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.

Pomnik kamienny z koroną Św. Stefana. Górna zniszczona część.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 7. **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
 Fragment zniszczonej kamieniarki.
 Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 8. **Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.**
 Zniszczona powierzchnia płyty inskrypcyjnej.
 Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 9.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zniszczona powierzchnia bloków kamiennych krzyża.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 10.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zniszczona powierzchnia bloków kamiennych.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 11.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zniszczony balustrada tarasu widokowego.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 12.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Pomnik trójkątny. Wrośnięte drzewo w pomnik.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 13.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zniszczony fundament gontyny.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 14.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zniszczony fundament gontyny.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 15.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Wrośnięte drzewo w schody alejki.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 16.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zdeformowane schody alejki.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 17.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Wrośnięte drzewo w groby wojskowe.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 18.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Wrośnięte drzewo w groby wojskowe.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 19.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zrekonstruowane krzyże na grobach żołnierskich.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 20.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zrekonstruowane krzyże na grobach żołnierskich.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 21.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Odłamany konar drzewa na grobkach.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.

Fot. 22.

Cmentarz wojenny nr 123 ŁUŻNA – PUSTKI.
Zachowana stara tabliczka z krzyża.
Stan przed konserwacją.

Fot. Marek Sawicki, październik 2012 r.